

Nagloed

IMPRESSIES VAN HET VERGANKELIJKE

DIRK WIERSMA

deGraaff

INHOUD

Inleiding	7
Aardse Tijden	11
Leven en Daarna	21
Ruïnes	39
Platteland	55
De Stad	67
Interieurs	85
Industrie	97
Oud Roest	115
Stilleven	133
Vanitas	147
Epiloog	159

De paginering in deze inhoudsopgave correspondeert met de engelstalige uitgave van *Afterglow. Impressions of age and wear.*

INLEIDING

‘Elle est centenaire’, ze is al honderd riep iemand achter mij toen ik deze foto nam, ergens zo rond 1960. Er klonk trots in die stem, en terecht; zij was een illustere dorpsoudere. Dit was in Vallauris, Zuid-Frankrijk, toen nog een landelijk stadje, nu een modieus en smetteloos toeristenoord in de heuvels boven Cannes, waar zo’n tafereel vandaag de dag niet meer zou thuishoren.

Zo lang ik mij herinner ben ik gefascineerd door het oude en vergankelijke, door de schoonheid die ontluikt in wat achterblijft, vergeten en ver voorbij de glans en orde van het dagelijks bestaan. Door wat op z’n eigen houtje vergaat en weg sluimert, de vroegere glorie en importantie gehuld in een sluier van stof, kreukels en roest. Veroudering en natuurlijk verval hebben een schoonheid die even waardevol als kwetsbaar is, altijd bedreigd door bekrompen burgerlijkheid. De mensen ergeren zich aan dat vervallen huis op de hoek of dat autokerkhof aan de rand van het dorp, het is wanordelijk en niet netjes, een smet op de wijk. ‘Opgeruimd staat netjes’, vinden we, net zoals we met veel lawaai de bladeren uit het park wegblazen en afvoeren.

Gelukkig blijft er voor diegenen die er wel oog voor hebben toch heel wat over; in de natuur, in achterbuurten, op kerkhoven of op de zolder van een oude tante. Discreet en in alle stilte straalt een oud en vervallen gebouw zijn vroegere status uit, de luister van het begin, de waardigheid van een druk en doelmatig verleden. Een roestig gietijzeren hekwerk, een statige gevel vol klimop, bladderende verf, een verwilderde tuin, overal onkruid, mos en schimmels; knaagdiertjes zoeken een heenkomen, vogels klapwieken naar buiten. Het is een domein vol zin- en toespelingen, het kan er mooi maar ook lelijk uitzien, vreedzaam of verontrustend, boeiend of pijnlijk. Maar uiteindelijk zet het aan tot bespiegeling, tot een besef van betrekkelijkheid; het verzoent ons met de tijdelijkheid en vergankelijkheid van leven en materie.

Als je er goed over nadenkt spelen veroudering en vergankelijkheid zo’n onherroepelijke rol in ons bestaan, dat onze opvattingen over jong en oud, over begin en eind maar heel vluchtig zijn. Vergankelijkheid is net als de tijd, die beweegt ook maar in één richting, onomkeerbaar. Van iemand tekende ik eens de uitspraak op dat ‘tijd datgene is wat ervoor zorgt dat niet alles tegelijk gebeurt’. Naar analogie daarvan zou je kunnen zeggen dat ‘verval datgene is wat er voor zorgt dat niet alles hetzelfde blijft’. Verval is een essentiële voor-

waarde voor ontwikkeling en evolutie, een natuurlijk proces van vitaal belang voor de continuïteit van het leven. Leven impliceert dood en nieuw leven ontstaat uit het dode. De schrijver Henry Miller zei: ‘Ik heb verval altijd beschouwd als een even bijzonder en waardevol aspect van het leven als groei.’

De foto’s in dit boek draaien rond dit thema. Deze zijn verdeeld over tien hoofdstukken en gaan vergezeld van tekst die, waar nodig, de beelden toelicht maar die vooral mijn persoonlijke mijmeringen en anekdotes daarbij weergeeft. Hopelijk opent dit bij de lezer de ogen voor de schoonheid die ontluikt als dingen van vroeger tot nabloeï komen.

Dirk Wiersma

AARDSE TIJDEN

Glad verweerde granieten, met breuken doorkliefd, vormen de kust bij William Bay in zuidwest Australië. Deze rotsen stralen de eeuwigheid uit, zoals zij de beukende golven trotseren van een zee die zonder onderbreking duizenden mijlen ver reikt, tot aan het ijzige vasteland van Antarctica. ²

Maar wat wij zien als het meest onaantastbare op aarde, de vaste rots onder onze voeten, is even zo vergankelijk als alles wat er op staat. De aarde is net zo onderhevig aan schepping, afbraak en herschepping als al het andere op deze planeet. De bergketens van nu ontstonden door opheffing uit de oceanen en vlaktes van weleer. Maar de rotsen waarvan ze gemaakt zijn zullen weer verdwijnen door erosie, de langzame maar nooit aflatende inwerking van vorst en hitte, wind, water en zwaartekracht. Bergen zullen heuvels worden, en heuvels zullen afvlakken tot laag land, dat daarna weer weggedragen zal worden naar zee.

Al in de oudste tijden waren mensen zich bewust van deze dynamiek. In sagen, legenden alsook de Bijbel was er net zo veel verhaal over vuurspugende kraters, aardbevingen, overstromingen en aardverschuivingen als we lezen in het nieuws van vandaag.

William Shakespeare treurt in veel van zijn sonnetten over dit noodlot van verlies en vergankelijkheid. Neem sonnet nummer 64:

*'Zag ik hoe met zijn harde hand de Tijd
Voorheen verheven torens heeft geslecht,
De trots van een begraven eeuw ontwijfd
En eeuwig brons in woede werd geknecht;
Zag ik een hongerige oceaan
Het land verorberen bij watersnood,
En ook waar water was weer land ontstaan –
Groei door verlies, verlies door groei vergroot;
Zag ik van staat naar staat de status zwenken,
Of status zelf verspild ten onder gaan,
Dan leerde kaalslag mij om dit te denken:
Eens neemt de Tijd van mij mijn lief vandaan.
Je schrikt je dood. Je krijgt het voor de kiezen
En huilt: je moet het hebben, en verliezen.'*

vertaling: Erik Honders, 2007

Als geoloog weet ik hoe beeldend stenen, rotsen en bergen verhalen over hun verleden. Hoe ze gevormd werden, welke reis ze gemaakt hebben, wat ze overkomen is. De foto's in dit

hoofdstuk geven een impressie hoe geologische processen miljoenen jaren lang gewerkt hebben om rotsen en landschappen te vormen tot wat ze nu zijn.

Nergens werd ik mij zo intens bewust van het ontstaan van nieuw land, nieuwe bergen en rotsen, als in IJsland; nader tot de schepping kun je bijna niet komen. Het rudimentaire landschap van Landmannalaugar in de zuidelijke binnenlanden van IJsland, is één van de vele actieve vulkanische gebieden die je daar aantreft. De scherp gesneden bergruggen en V-vormige dalen op de achtergrond worden gevormd door de snelle erosie van zachte vulkanische tuf en assen die daar recent zijn neergekomen. Dit alles wordt gedurende minstens negen maanden van het jaar overdekt door sneeuw en ijs. Deze foto nam ik in het jaar 2000 en thans, 13 jaar later, hebben nieuwe vulkanische activiteit en snelle erosie zonder twijfel dit aanzicht onherkenbaar gewijzigd. ³

Het zuilvormige basalt dat hier zo sensueel uit het struikgewas omhoog waaiert trof ik ook aan in IJsland. Basalt is een stollingsgesteente, ontstaan door afkoeling van lava die aan of vlak onder het aardoppervlak is uitgevloeid. Onder bepaalde omstandigheden ontstaan door krimp van de stollende lava evenwijdige, vijf- of zeskantige zuilen, vaak van grote lengte. De sierlijke vormen op deze foto verbeelden mooi de wijze waarop de viskeuze lava naar het oppervlak uitvloeiende. ⁴

De zeekust is ook zo'n plaats waar de nooit aflatende werking van erosie zichtbaar wordt. De kalksteen langs deze kust is uitgewassen door het zeewater, waardoor een mooi glad oppervlak ontstaat vol uitgesleten holten en gootjes. De kiezel-tjes die heen en weer en heen en weer rollen, dragen hun steentje bij aan dit feest van afslijting; wel processen die zich over lange tijd uitstrekken, tientallen, ja zelfs honderd duizenden jaren. ⁵

Dit object lag op een keienstrand onderaan de kliffen bij Dover in zuidoost Engeland. Het is wat de geoloog een *exoot* zou noemen. In feite is het een oud stuk metselwerk, een baksteen met aangehechte mortel, die lange tijd met de vuursteenkeien in de golven heen en weer is gerold en zo zelf een soort rolsteen is geworden. Is die misschien naar beneden gevallen uit de ruïne van een middeleeuws klooster of kasteel, dat destijds torende op de hoogvlakte bovenaan het klif? ⁶

Dit plakje zandsteen, ter grootte van een laptop scherm, komt uit Jurassische sedimenten bij Kanab, in Utah, USA. Wat in dit dwarsprofiel mooi zichtbaar wordt zijn 'fossiele' ribbelstructuren die zo'n 70 miljoen jaar geleden gevormd werden in zandduinen die toen werden afgezet. Deze duin-afzettingen werden daarna bedekt door recentere sedimenten en op grotere diepte ineengedrukt tot zandsteen. Weer later werden al deze lagen opgeheven door gebergtevorming en nu zien we ze aan het oppervlak als de zandsteenformaties van Kanab. ⁷

Een indruk van gracieuze stroomlijning wordt opgeroepen door dit stuk gesteente waarin plaatvormige, dooreen vervlochten kristallen van bariet deels overdekt zijn met een bruingeel korstje limoniet. *Natura Artis Magistra*, de natuur is de meester van de kunst, zo zeiden de oude Romeinen al. ⁸

LEVEN EN DAARNA

Leven op aarde begon bijna 4 miljoen jaar geleden in de vorm van *prokaryoten*, simpele eencelligen die zich een plaats bevochten op een planeet die nog gloeide in het vuur en de hitte van zijn ontstaan. De oudste sporen die wij van hun bestaan hebben zijn onduidelijke fossiele resten, 3,5 miljard jaren oud. Zo'n 2,7 miljard jaar geleden ging de fotosynthese een rol spelen, het proces dat met licht en kooldioxide organisch materiaal vormde, waaruit de eerste bacteriën ontstonden en later algen en het plantenleven. Levensvormen die steeds complexer werden en waarvan de fossielen dan ook steeds meer informatie verschaffen over het toenmalige leven op aarde.

Een prominent fossiel overblijfsel van het primitieve leven uit die tijd zijn *stromatolieten*: golvende, fijn gelaagde bouwsels, gevormd door de gelijktijdige afzetting van blauwalgen, *cyanobacteriën* en zandkorrels in ondiepe zeeën. Fossiele restanten daarvan, de oudste bijna 3 miljard jaar, zien er prachtig uit, met name in gepolijste dwarsdoorsneden van de versteende resten zoals hier te zien. ¹⁰

Wel heel verwonderlijk is dat deze blauwgroene algensoorten vandaag nog leven en daarbij dezelfde stromatolitische bouwsels vormen als miljarden jaren geleden! Een bekend voorbeeld daarvan is te zien in Shark Bay, gelegen langs de kust van West Australië. ⁹

De evolutionaire moraal van dit verhaal is van een meedogenloze helderheid; hoe simpeler je bent als organisme en hoe minder je evolueert, des te langer je het als soort uithoudt op aarde!

Maar op geen enkele manier blijven prehistorische flora en fauna beter bewaard dan door insluiting in barnsteen. De bekendste voorbeelden daarvan zijn insecten zoals vliegen, muggen en mieren, maar ook spinnen en, zeldzamer, reptielen. Barnsteen, in het Engels amber geheten, ontstaat uit boomharsen die in de loop van vele miljoenen jaren door fysische en chemische inwerking worden omgezet in deze gewilde, goud-rood glanzende halfedelsteen, die zo licht is en zo zijdezacht aanvoelt. Al in het stenen tijdperk werd barnsteen voor sieraden gebruikt, en de oude Grieken en Romeinen ontgonnen op grote schaal de rijke voorkomens aan de kust van de Baltische Zee, ter hoogte van het huidige Noordoost-Polen en Kaliningrad.

Een voorbeeld uit dat gebied zijn deze insecten, die zo'n 40 miljoen jaar geleden verstrikt raakten in de kleverige hars die

uitliep langs de bast van naald- en loofbomen die daar toen weelderig groeiden. ¹¹

Gegeven de grote schaal waarop insecten werden gevangen in barnsteen, vraag ik mij wel eens af of de hars misschien een bedwelmende geur verspreidde waardoor die diertjes werden aangetrokken, met fatale gevolgen. De serene gratie waarmee deze kleine creaturen lijken te rusten en berusten in hun rood-gouden capsules suggereert dat ze hun einde vinden in een staat van verrukkelijke beneveling. Het feit dat hars en barnsteen al sinds de oudheid gebruikt werden als reukstof in parfums en cosmetische oliën geeft nog extra steun aan deze duiding die, toegegeven, heel speculatief is en nergens wetenschappelijk wordt ondersteund.

Zo goed zijn deze schepseltjes bewaard in barnsteen dat ze dienden als het medium voor de wederopstanding van de dinosauriërs op aarde in Michael Crichtons epos *Jurassic Park*, dat in 1993 verfilmd werd door Steven Spielberg. De reusachtige dino's (die later in het verhaal aan de controle van hun makers ontsnappen en moorddadige monsters worden) werden tot leven gekloond middels DNA, gevonden in het bloed van muggen die bloed van dinosauriërs hadden opgezogen, 70 miljoen jaar terug, net voordat ze ingekapseld werden in barnsteen.

Een ander verhaal over leven in de verre prehistorie ontvouwt zich in deze plak krijtsteen, afkomstig uit de Green River-formatie in Wyoming, USA. Fossielen van *Knightia*, een kleine vis die nu is uitgestorven, maar die in het Eoceen wijd verbreid was, zien we hier vreedzaam zwemmen tussen de planten op de zeebodem. ¹²

Dat vreedzame is een illusie. Fossielen, hoe mooier en completer ze zijn, vormen meestal een aanwijzing dat de dieren in kwestie slachtoffer waren van een onverwachte dood als gevolg van een of andere calamiteit. Bij voorbeeld meegekleurd in een (onderzeese) landverschuiving, of bedolven onder puin- en asregens tijdens een vulkanische uitbarsting. Fossilisatie is meer uitzondering dan regel; dieren die een natuurlijke dood sterven worden opgegeten door bacteriën of aaseters, rotten weg of vallen uiteen door vertering.

Berusting, wanhoop? Wat zou de geestestoestand geweest zijn van deze ineengedoken persoon waarvan we hier het overblijfsel zien. Toen die, samen met duizenden medeburgers, slachtoffer werd van de uitbarsting van de vulkaan Vesuvius, die in 79 na Christus de Romeinse steden Pompeï en Herculaneum vernietigde. De hete assen die toen op deze steden neervielen veroorzaakten de meeste doden. Daardoor

konden archeologen later honderden afgietsels maken van menselijke en dierlijke lichamen. De hete as die het lichaam inkapselde werd harde steen voordat het lichaam en de kleding binnenin verteerde. Een afgietsel kon zo gemaakt worden door de achtergebleven holte te vullen met een specie van gips, die na uitharden uit het stenen omhulsel werd vrij gemaakt. Hoe pervers dat zo'n gruwelijke manier van sterven ons nu, bijna 2000 jaar later, een zo sprekende inkijk vergunt in het leven en de cultuur van die tijd. ¹³

Het *Jodenbergje* is een Joodse begraafplaats vlak buiten Hardenberg in Overijssel, gesticht in 1766, maar al heel lang niet meer in gebruik. In die tijd, zoals in zo veel tijden, werden Joden met moeite geaccepteerd in de gemeenschap, vooral op het platte land. Eén van de beperkingen die hen werd opgelegd was het verbod om hun doden binnen de stadsgrenzen te begraven. Dat verklaart de geïsoleerde ligging van deze begraafplaats, op een kunstmatig heuveltje dat eerder onderdeel was van een verdedigingslinie. ¹⁴

Het doet denken aan de eerste strofen uit het gedicht *In Memoriam* van Alfred Lord Tennyson, ook al is de taxusboom hier een eik:

*'Old Yew, which graspest at the stones,
That name the under-lying dead,
Thy fibres net the dreamless head,
Thy roots are wrapt about the bones.'*

Kerkhoven, grafzerken en grafschriften, het zijn de tastbare bakens van ons nabestaan. Van plaats tot plaats verschillen deze in aanzien, afhankelijk van cultuur en geloof en, misschien wel meest van alles, van welstand. Het veld met ruwe stenen, overeind staand in een kale woestijnvlakte in Zuid-Marokko, was wel de primitiefste dodenakker die ik ooit onder ogen kreeg. ¹⁵

Vergelijk dat eens met de pracht en praal van het prachtige Staglieno in Genua, één van de meest monumentale kerkhoven op de wereld, gesticht in 1835. ¹⁶

Alhoewel pracht en praal en ook de meeste ruimte in het Staglieno voorbehouden zijn aan de rijken en beroemden, worden dezen toch in aantal ruimschoots overtroffen door de gestorvenen van lagere klasse. Die zijn begraven in strakke rijen, dicht aaneen of, nog efficiënter, in *loculi* zoals die links in de foto te zien zijn; lange rijen met nissen van beton, vijf tot tien hoog, waar de kist met het lijk ingeschoven wordt, waarna deze met een sluitsteen dichtgemetseld wordt. Hoogbouw flatjes voor de doden, zo zou je ze kunnen noemen. Deze wijze van lijkbezorging is niet alleen gebruikelijk in Italië, maar ook in veel andere mediterrane landen. Vaak

staan er ladders klaar, zodat de naasten dichtbij kunnen komen om de sluitsteen schoon te maken of er een ruikertje aan op te hangen, en het is soms deerniswekkend om te zien hoe een bejaarde man of vrouw beverig zo'n ladder beklimt.

Nergens worden de pathos en dramatiek geëvenaard die tot 'leven' komen op Italiaanse begraafplaatsen, met name die in de grote steden. Brede lanen en parkachtige pleinen worden geflankeerd door imposante tomben en grafmonumenten voor de vertrokkenen. Het grafmonument voor een jonge vrouw op de Campo Verano in Rome, op haar 23^e gestorven, bijna 100 jaar geleden, illustreert een sentiment dat in alle Italiaanse kerkhoven opvallend terugkomt: een heftige compassie met de jong gestorvenen. ¹⁷

In het leven (en de dood) van alledag is het 'geluk' dat je uiteindelijk zo'n blijvend memento ten deel valt, slechts voorbehouden aan weinigen. Verreweg de meerderheid van de gestorvenen uit het verleden zijn naamloos begraven of gecremeerd, als ze al niet gevoederd zijn aan de gieren, zoals nog niet zo ver terug gebeurde bij de Zoroasters in voormalig Perzië. Of in een klein, met bloemen versierd bootje neergelegd, om zo de riviermond uit te drijven, naar de haaien, een favoriete uitvaart op de Polynesische eilanden. Ontelbaar zijn de naamloze gestorvenen, zonder heg, steg of urn te hunner nagedachtenis. Hooguit door één/twee generaties herinnerd met iets simpels, een horloge, een bidprentje, een foto.

Diverse keren had ik de buitenkans een wandeltocht te kunnen maken over Athos, het afgelegen Griekse schiereiland dat al sinds eeuwen twintig Grieks-orthodoxe kloosters herbergt, naast nog een aantal kleinere religieuze vestigingen en kluizenaarsverblijven. De hier wonende monniken, nu heel wat minder in aantal dan in vroeger dagen, blijven leven overeenkomstig de strikte regels en gewoonten van weleer; leerstellig en sober, meestentijds biddend, in de kerk of alleen, in afzondering. Geen vrouw, zelfs geen koe of ander vrouwelijk wezen mag Athos betreden. En dat in een oord dat heet te zijn 'De tuin van de maagd Maria.' Waar Maria, samen met haar zoon, dag in dag uit het middelpunt is van alle aanbidding.

Een gestorven monnik in één van de kloosters op Athos wordt door zijn broeders ten grave gedragen op een eenvoudige baar, gehuld in niet meer dan een rode deken. ¹⁸ Dat graf, met moeite uitgehouwen in de rotsige bodem en niet dieper dan een meter, is eerder gebruikt. Het gebeente van de vorige gestorvene is er kort tevoren uit gehaald en staat in een kistje terzijde te wachten op wat volgt. Athos is

een rotsig land, aarde is er schaars en zo'n dodenakkertje heeft maar enkele graven, aangeduid door eenvoudige houten kruizen, met daarop de naam en de leeftijd, die overigens vaak rondom de negentig is. Na een eenvoudige ceremonie en zangerige gebeden wordt het graf gevuld met aarde. Korte tijd later wordt een tuinslang uitgerold om het graf vervolgens gedurende 24 uur te doordrenken, een praktijk die de ontbinding van het lichaam versneld. Enkele jaren later zullen de schedel en de botten van de overledene opgegraven worden om in het knekelhuis bijgezet te worden, zoals al sinds eeuwen gebeurt in deze gemeenschappen.

In dit knekelhuis zijn de schedels netjes naast elkaar gezet op de richels aan weerszijden, het voorhoofd gemarkeerd met de initialen van de overledene. De rest van het gebeente van de doden is opgestapeld in een crypte onder de vloer, een vloer die hier zo oud en vergaan is dat er al gaten in zitten. Ik vroeg me af of misschien een andere rondneuzende bezoeker niets vermoedend over die vloer was gaan lopen, om plots reddeloos te belanden in een berg botten en beenderen. ¹⁹

'Ieder wil oud worden, maar niemand wil het zijn', zo luidt een vaak geciteerde uitspraak. Maar helaas, alles wat geboren wordt en leeft zal sterven, een realiteit die menig mens vervuld met wanhoop en droefenis, vooral als je er oog in oog mee staat. ²⁰

Maar toch, deze omstandigheid zou ons juist meer besef kunnen geven voor de continuïteit en eeuwigheid van het leven. Zoals de Amerikaanse folk-zanger Arlo Guthrie, zei: 'De dood van het gestorvene is de geboorte van het levende.' Een inzicht dat mooi tot uitbeelding wordt gebracht door deze gele zwam, *Tremella mesenterica*, die alleen groeit op dood hout. ²¹

Het dunne lijntje dat geluk en ongeluk scheidt, leven en dood, komt op tragische wijze tot uitdrukking langs een autoweg in de staat New Mexico, USA. ²²

We moeten leren leven met het besef van vergankelijkheid en verlies, of beter nog, ermee vertrouwd raken. Hoe geruststellend is het dan om in de ogen van een oudere vaak een schittering te zien die dat vertrouwen uitdrukt. Deze dame, even levendig als zij oud is, ontmoette ik in Havana. Terwijl ik een praatje met haar maakte drong het tot me door dat voor haar het geschenk van het leven een even groot wonder is als het einde ervan een vervulling. ²³

RUÏNES

Als ik over ruïnes nadenk, hink ik altijd op twee gedachten; het verschil tussen ruïnes en het geruïneerde, je zou kunnen zeggen tussen het 'voldongene' en het kapot gemaakte. Ruïnes zijn het eindproduct van langdurig en natuurlijk verval, met alle schoonheid en waardigheid die daarmee gepaard gaan. Terwijl het geruïneerde iets suggereert van abrupte vernietiging, lelijk en verontrustend, het gevolg van een natuur-ramp of van oorlog, geplunderd, leeggeroofd en uitgebrand door een meedogenloze veroveraar. Alleen metertijd kan het geruïneerde een ruïne worden, dankzij de geleidelijke werking van slijtage en verval. De tijd 'geneest' zou je, enigszins tegenstrijdig, kunnen zeggen, als iets wat verwoest is de tijd heeft gekregen om het losse puin af te schudden, het tenue glad te strijken en zich te schikken in zijn omgeving.

Een goed voorbeeld is Ani, ooit de hoofdstad van een Armeens-orthodox koninkrijk, dat in de Middeleeuwen een groot deel van het huidige Armenië en een stuk van noord-oostelijk Turkije beheerste. Nu is het een verzameling ruïneuze gebouwen, desolaat gelegen op de hoge steppevlakte van noordoost Turkije. Een pakkend tafereel biedt de Verlosers Kerk, een oorspronkelijk rond bouwwerk, waarvan de helft nog overeind staat, statig en zelfverzekerd. 24

Koning Gagiks kerk is nog zo'n aansprekend voorbeeld op deze historische locatie, die beschamend veronachtzaamd en onverzorgd is gebleven als gevolg van de nooit aflatende animositeit tussen Turken en Armeniërs. 28

Omstandigheden die onheilspellend tot uitdrukking komen door deze ingestorte brug in het steile dal aan de oostzijde van Ani. Deze brug overspant, of beter gezegd, overspande ooit de Akhurian, de rivier die hier Turkije van Armenië scheidt. 29

Welbeschouwd staan in Ani toch heel wat gebouwen geheel of deels overeind, hetgeen alleen te verklaren is door de afgelegen ligging, ver van de 'beschaafde wereld' en haar sloophamers. Meer dan iets anders hebben hier aardbevingen hun tol geëist. Wat een genoegen overigens om rond te lopen op deze bijzondere historische locatie, verstoord door vrijwel geen enkele toeristische icoon; nog net een slapende kaartjesverkoper in een hokje, maar geen shops, niets te koop, geen hekken, geen paden, en bezoekers zo schaars als luizen op een kaal hoofd.

Termessos is een stad uit de oudheid, nu een archeologische locatie, gelegen op een hoge bergpas 30 km ten noordwesten van Antalya, Turkije. Gesticht zo'n 500 jaar voor Christus door een lokale stam, de Solymianen, bleef de stad lange tijd gevrijwaard van barbaarse veroveringstochten dankzij haar hoge ligging van ruim 1000 meter boven de zeespiegel. Metertijd geraakte deze gemeenschap, naar het lijkt op vreedzame wijze, onder de invloed van het Hellenisme en later het Romeinse keizerrijk. Nergens zijn de ruïnes van een Grieks theater zo authentiek en bekoorlijk als die van Termessos. En nergens zo spectaculair gelegen, met bergen voor en achter en vergezichten links en rechts. En slechts een handjevol toeristen, de 'happy few', neemt de moeite zo ver omhoog te lopen. Ga hier zitten op het koele marmer van een zitplaats op de bovenste rij en droom weg. 25

Ruïnes kunnen mensen op verschillende wijzen aanspreken. In zijn boek *In Ruins* (2002), een schatkist voor de liefhebbers, onderscheidt Christopher Woodward diverse sentimenten:

'als we ruïnes aanschouwen, aanschouwen we onze eigen toekomst. Als het aan staatslieden ligt voorspellen ruïnes de ineenstorting van een Rijk, en voor filosofen drukken ze de zinloosheid uit van alle aspiraties die wij stervelingen koesteren. Een dichter ziet het verval van een monument als een ontluistering van het eigen ik in de stroom des tijds; een schilder of architect beschouwt deze restanten van een illuster verleden als iets dat de zin van zijn werk teniet doet. Waarom die worsteling om schoonheid te scheppen met penseel of beitel wanneer veel grootsere kunstwerken door de Tijd zijn vernietigd?'

De gevoelens waarvan Woodward getuigt mogen dan nogal somber zijn, die in een ander standaardwerk, hoog gewaardeerd door Woodward zelf, trachten er een zonniger beeld van te schetsen, hetgeen alleen al uit de titel spreekt: *Pleasure of Ruins* (1953) van Rose Macaulay, een omvangrijk werk dat op bijna alle monumentale ruïnes uit het verleden ingaat, alsook op de vele edele geesten die zich ermee bezig hielden in het verleden. Een boek ook dat ingaat op het nieuwe ruïnebewustzijn dat in de 18^e eeuw begon te ontluiken onder de beter bemiddelden en de trendvolgers, al of niet erudiet. Een drang om uit te breken, vrijwel altijd oostwaarts, terug in de tijd, om die schitterende oude beschavingen met eigen ogen te kunnen doorgronden; als er geen betere manier was, dan gewoon door een rondgang te maken langs en doorheen de ruïnes. De openingsbladzijde van het boek bepaalt al meteen

de sfeer, geschreven in Macaulay's erudiete en licht spottende stijl, die op zich al een verloren juweel is geworden in de Engelse literatuur:

'Sinds de fascinatie voor ruïnes altijd al, zo lijkt het, een menselijke inclinatie was, is het interessant om eens te kijken hoe deze neiging in de loop van de tijd tot uitdrukking kwam in de literatuur en de kunsten. We kunnen veilig aannemen dat het vroegste plezier dat de mens had in ruïnes alles te maken had met de overwinning op vijanden, met morele oordelen en wraak, en met de heftige emoties rondom oorlogvoering; de oudste teksten, in alle talen, spreken zonder uitzondering tot de verbeelding in termen van rampzaligheid en de sensatie daar omheen; maar zeggen dat de mens plezier had in het feestelijk etaleren van zulke rampen in woord en beeld is nog niet hetzelfde als zeggen dat hij emotioneel genoot van het aanschouwen van de ruïneuze gevolgen. Of wel? We kunnen niet goed genoeg onderscheid maken, niet scherp genoeg de grens trekken tussen het esthetisch genoeg en de overwinningsroes. In welke verhoudingen bij voorbeeld waren deze elementen vermengd in de groteske beelden die de Hebreeuwse dichters schetsten in gezwollen taal en gepassioneerde schimpscheuten, uitlatingen die in de onderkoelde retoriek van menig commentator werden aangemerkt als "uitvallen aan het adres van vreemde mogendheden"? De wrake van de Heer, de val van de hoogmoedigen, de ondergang van de rijken en machtigen: maar daarnaast was er toch, zonder twijfel, een intens plezier, een passie voor de ruïnes als zodanig. Al snel verschijnen de schreeuwilen op het toneel, de draken, de satyrs, de roerdompen, de slangen, de jakhalzen, de vleermuizen en zelfs de mollen, al die beduchte creaturen die rondspoken in verwoeste steden en bange fantasieën; de wijngaarden zijn vertrappeld en verdord, wilde struiken en doornen komen er voor in de plaats; huizen, eens magnifiek en bekoorlijk, zullen verlaten staan, de Heer zal fluiten om de vliegen uit Egypte te lokken en de bijen uit Assyrië, en die zullen komen en blijven.'

Tot zo ver Rose Macaulay, die later in dit hoofdstuk nog zal terugkomen.

Het interieur van dit ingestorte Godshuis weerspiegelt de sfeer van verloedering die opgeroepen wordt door deze *grand old lady* van de Engelse literatuur. Opnieuw was het tijdens één van mijn omzwervingen in Waals-België, waar anders, dat ik dit juweel van ruïneus verval aantrof. Hier is een oude Romeinse wijsheid perfect van toepassing: *Natura Abhorret Vacuum* 26

Een falanx van stugge berken heeft wortel geschoten op de kam van een zware muur, eens onderdeel van het reeds lang verlaten klooster *Hoogcruts* in Zuid-Limburg. Opnieuw een voorbeeld van hoe de natuur, langzaam maar zeker, haar heerschappij over de cultuur herbevestigt. 27

De kans dat restanten, ja zelfs sporen van verlaten tempels, kerken of andere bouwwerken, voor langere tijd bewaard blijven zijn in feite klein, heel klein. Om te beginnen had het verlaten van een stad of gebouw vaak te maken met geweld en vernieling, met oorlog of andere rampspoed. Wat achterblijft na de verlating zal, tenzij wederopbouw plaatsvindt, met de grond gelijk gemaakt worden door de natuurkrachten. Een ander verschijnsel dat zich vaak voordoet, daar waar het menselijk leven voortgaat, is de exploitatie van ruïnes als bron van ruwe bouwmaterialen voor nieuwbouw, als een handzame groeve, waar de bouwstenen niet moeizaam uit de rots gehakt hoeven worden.

Christopher Woodward lamenteert in zijn al eerder genoemde boek *In Ruins*, met vele anderen voor en na hem, over de teloorgang van het *Forum Romanum* en andere klassieke locaties in de stad Rome, alleen al als gevolg van de behoefte aan bouwmaterialen. De Visigothen, en na hen de Ostrogoten, die in de eerste helft van de 5 eeuw na Christus Rome onder de voet liepen en plunderden, stichtten geen brand, noch vernielden zij de stad op grote schaal, zo legt Woodward uit:

'... maar, als de Gothen de gebouwen niet vernielden, waar zijn dan de stoffige en met spinnenwebben behangen tempels gebleven...? Ze werden gerecycled: in de duizend jaar daarop werd het klassieke Rome herschapen in "Christelijk Rome". In het duister van de verlaten ruïnes weerklonk uit de tempelgangen het doffe slaan van de hamers waarmee dieven het goud en het brons van beslag en beeldhouwwerken los sloegen, om het zo snel mogelijk om te smelten. En waarom zou je een steengroeve openen terwijl het Forum op de stoep van de nieuw te bouwen stad lag, de bouwblokken op maat gehakt en gepolijst? Het Coliseum werd als steengroeve ter uitbating verhuurd door de Pauzen ...'

Nochtans vormen de weinige muren en pilaren die van het klassieke Rome bleven staan, of weer overeind werden gezet, genoeg materiaal om de verbeelding van de toerist te voeden en zelfs die van de meer academische bezoeker. Menige historische locatie van prominent belang moet het met veel minder stellen. Eén van de meest obsederende voorbeelden daarvan is de legendarische stad Babylon. Als ooit profetieën,

of moeten we spreken van wensgedachten, tot vervulling kwamen, dan geldt dat zeker voor die van de joods-hebreeuwse profeten die voorspelden dat 'Babylon, die gouden beker in handen van de Heer, die heel de aarde dronken maakte, een puinhoop zal worden, een verblijfplaats voor draken, een ontluistering en een aanfluiting, zonder bewoner.' Liederen van allerlei pluimage, die over vele millennia de overblijfselen bezochten, confronteren ons met 'een verbazende divergentie in de verslaggeving vanaf de oudste tijden, alsof de getuigen verschillende ruïnes hadden gezien'.

Deze verschillen in alle verslagen doet Rose Macaulay – alle citaten zijn uit haar boek *Pleasure of Ruins* – overwegen dat 'ruïnes altijd aanleiding geven tot overdrijving; het is een wezenlijk kenmerk van het ruïne-drama, dat altijd opgevoerd wordt in de menselijke verbeelding; met enerzijds de wens om weer op te bouwen, anderzijds het zwelgen in vernietiging en het met de grond gelijk maken'. Hoe dan ook, vandaag is Babylon niets dan een lage heuvel vol modderige, gebroken baksteenmuren en ander puin, een ruïne van ruïnes, uitgespreid over een groot areaal van de Mesopotamische vlakte.

Van verre, op weg ten noorden van Isfahan in Iran, leek deze adoberuïne wel een fata morgana, oprijzend uit de schriële droogte van de woestijnvlakte. Dichterbij werd duidelijk dat hier eens een soort oase lag, waar een omvangrijke agrarische nederzetting bloeide, een grote ommuurde vesting waarbinnen de overblijfselen te herkennen waren van akkers en boomgaarden, irrigatiekanalen en voorzieningen voor het vee. Dit beeld is van de woonruimten, het herenhuis eigenlijk, waarin zich ook nog een kleine moskee bevond. ³⁰ Lopend langs de dikke, met aarde bedekte verdedigingsmuur waande ik mij even op de set van een Flintstone sitcom, toen ik een doorgang in de muur aantrof waarin een enorm stuk steen, tonnen zwaar, als poortdeur was aangebracht, ooit scharnierend te openen en sluiten! ³¹

Voor de rest van de familie uit trippelen twee kleine meisjes over de keien van de Via Consolare, een hoofdstraat door de ruïnes van de stad Pompeï. Uit het zicht van dit lieflijke tafereel, niet ver weg, doemt de berg Vesuvius op, de vulkaan die deze stad een kleine 2000 jaar geleden in rampspoed stortte. ³²

In het Europa van de 18^e eeuw begon de affectie voor ruïnes een manie te worden, een rage die, met kleine onderbrekingen, tot de dag van vandaag is gebleven. Zo alles beheersend werd de stemming, dat het bouwen van een eigen ruïne, in de tuin of op het open veld, een trendy bezigheid werd die

her en der navolging vond. Opnieuw is het Rose Macaulay die, in *Pleasure of Ruins*, met haar milde sarcasme beschrijft wat er aan de hand was:

'De wind van de mode woei nou eenmaal zo (wie kan voorspellen wanneer en waarom?), en het was gewoon vanzelfsprekend dat de actieve, Engelse buitenman meewoei met die wind, en als het ware al die ruïnes die hij in plaatjesboeken en literatuur zag, zijn eigen tuinen en parken in liet waaien. "Pak je plastic schepje, dat is je pen" zo adviseerde William Mason in zijn gedicht *The English Garden*, en

*"Als de natuur bouwstenen levert
Geschikt voor waterval, rotspartij of gewelf
Maak dan toch nieuwe Tivolis"*

Het maken van nieuwe Tivolis, met ruïneuze tempels en alles er omheen, bleek weldra een uiterst charmante bezigheid voor grootgrondbezitters, en ruïnes kregen een geheel nieuwe betekenis in het landschap, schilderachtig en boeiend als zodanig en kunstzinnig in hun relatie met het totale ontwerp er omheen.

Zo begon de mode van het bouwen van kunstmatige ruïnes, een rage die de hele 18^e eeuw en nog lang in de 19^e in Europa woedde. Over weinig hypes in het sociale en culturele leven is, vanaf het begin, zo leerzaam, zo veel en zo onderhoudend geschreven. Zo uitputtend is het beschreven dat er weinig nieuws meer over te melden is; we weten allemaal hoe ruïnes, klassiek Gotische, zelfs Chinese, verschenen in de tuin van iedere heer van stand, in Engeland, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk en Nederland; hoe het uitzicht over de tuin eindigde in een ruïneus bouwsel, hoe een klassieke tempel aan de oever van een meertje stond; Baälbek, Palmyra en Paestum verhieven hun torens op bosrijke hellingen, Gotische kastelen, voorzien van het onmiskenbare wapen van de strijdende edelman, werden ingericht als herbergen in het park; koeienstallen en melkerijen, in Romeinse stijl opgetrokken, stonden in de weidegronden van *fermes ornées*, het landschap werd ingericht met geruïneerde tempels of abdijen op welgekozen plaatsen, met op de achtergrond, tussen de struiken, een vervallen hermitage, compleet met ingehuurd kluizenaar. Het was een verrukkelijk spel; iedereen van stand deed er aan mee; en ook lieden met beperkte middelen, ook al konden ze het zich amper veroorloven, zetten een tempel van Ionië neer, nauwkeurig volgens de plaatjes in het boek van de Ionische oudheden. (...)

Het gebruik is tot de dag van vandaag gebleven, minder in de tuinen van rijke trendvolgers, maar des te meer in al die sprookjesparken en Disneylands van deze tijd.

Dit kitschkasteel aan de oostkust van Sicilië, met de vulkaan Etna net zichtbaar op de achtergrond, is typisch een *folly*. Een puur decoratief en meestal extravagant bouwwerk, dat ook weer een uitvinding van de Engelsen is, maar in menig ander land ook populair. 33

Zoals al eerder opgemerkt wordt dat wat geruïneerd is pas een ruïne in de betere zin van het woord, een mooie ruïne dus, na verloop van tijd. Nadat de natuurlijke processen van veroudering en slijtage hun tijd hebben gekregen. Hoe recenter een ruïne, hoe kleiner de kans dat deze de romantische liefhebber zal behagen. De uitgebrande boerderij onder donkere wolken, aangetroffen op Texel, is daarvan een voorbeeld, griezelig en helemaal niet schilderachtig. 35

Voer je deze gedachten nog verder door, dan krijg je het verschijnsel van verval en ruïne-vorming die intreden nog voor een gebouw is voltooid! Hier staat het spookachtige karkas van een nieuwbouw project dat voortijdig is stopgezet. Een deprimerend aanzicht, van een soort dat vooral frequent voorkomt in landen rondom de Middellandse Zee waar de speculatieve opzet van bouwprojecten endemisch is. 34

PLATTELAND

Het verheerlijken van de schoonheid van het oude en versletene, het *leitmotif* van dit boek, is niets nieuws onder de zon. Al sinds eeuwen zijn ouderdom en verval favoriete elementen in de beeldende kunst. Sinds de Renaissance en tot en met de 19^e eeuw, stoffeerden schilders hun landschappen bijna altijd met ruïnes, eeuwenoude eiken en kromme oudjes. Oud is gewoon schilderachtiger dan nieuw. En hetzelfde geldt voor andere dingen, vooropgesteld dat we ze de juiste plaats geven in ons leven; de antieke kast, het aantrekkelijk geloogde stuk drijfhout dat we vonden op het strand en nu in de vensterbank hebben geplaatst. De gebruinde kop van die pijp rokende, oude visser die we met vakantie in het havenstadje fotografeerden.

Daar staat tegenover dat ieder mens, in het dagelijkse leven, op pijnlijke wijze geconfronteerd wordt met het tegenovergestelde: het verval van de schoonheid. De nieuwe auto die zijn glans en fonkeling verliest, de roos die verlept, om maar niet te spreken over de schoonheid van de jeugd, die na enkele tientallen jaren verwelkt.

Eigenlijk zitten er dus twee kanten aan de medaille. Zo lijkt het wel alsof in de beeldende kunsten, het visuele dus, de waardering vaak de *schoonheid van het verval* geldt, terwijl het in proza en poëzie andersom ligt; schrijvers en dichters lamenteren veeleer over het *verval van de schoonheid*, hun eigen schoonheid vooral, of die van een beminde geliefde.

Hoe geobsedeerd de mens altijd geweest is door het besef van vergankelijkheid blijkt wel uit de vele uitspraken die daarover in omloop zijn. *Panta Rhei*, alles vloeit, verandert en verdwijnt, zo wisten de oude Grieken. *Fugit Hora* zo beklagden de Romeinen zich over het vervlieden van de tijd, het verloren gaan van een mooi moment. *Sic Transit Gloria Mundi*, zoals gebezigd ter gelegenheid van pauselijke opvolgingen, herinnert ons eraan dat niets op aarde zijn schittering behoudt.

Vroeger overigens leek de mens meer gefrustreerd te zijn door de vrees voor dood en vergetelheid dan in deze tijd. Dolmens en stenen bouwsels als Stonehenge, de Piramiden en mummies van het oude Egypte en al die tempels, kathedralen en mausolea van latere tijden, waren het niet allemaal symbolen van een obsessie om de vergankelijkheid te overwinnen, of zelfs aan de sterfelijkheid te ontkomen.

Welbeschouwd zijn we nu wat dit betreft reëler, of in ieder geval meer geneigd tot fatalisme. Velen onder ons hebben een geloof in het eeuwige verruild voor een ferme overgave

aan het heden en het vluchtige leven op aarde. ‘Pluk de dag’ en ‘dit of dat zal mijn tijd wel duren’ zijn de leuzen waarmee men zo veel en snel mogelijk van het leven wil genieten, of althans denkt te kunnen genieten. Een instelling die op het eerste gezicht nuchter en gezond lijkt, maar die uiteindelijk van een dubieus allooi is. Bouwwerken, auto’s en andere goederen worden al even snel gedumpt en vervangen als smaak, overtuigingen en beginselen. Erger nog, veel dingen worden nu zo gemaakt dat ze tijdig vervangen kunnen worden, zonder de kans om fatsoenlijk oud te worden en te slijten; voor het zo ver komt worden ze vernietigd of gerecycleerd.

Wie zoekt naar een werkelijk doorwrochte visie op vergankelijkheid en verval kan veel wijsheid putten uit de vroege boeddhistische leerstellingen. ‘Niets in deze wereld is vaststaand en onvergankelijk, verval is inherent aan alles wat er is’, verklaarde de Buddha, en ‘je bewust worden van het tijdelijke van alle dingen is de sleutel tot gelukzaligheid. Want alleen dat zal ons helpen om niet te veel gehecht te raken aan de dingen, en aldus helpen bij het aanvaarden van de veranderingen en verliezen die wij dagelijks ondervinden, om ons heen en in onszelf.’

De entree van een kleine, vervallen kapel in Eisenerz, Oostenrijk, waarvan het pleisterwerk verkleurt en van de muur valt, is voor romantici een toonbeeld van de schoonheid in het verval. Maar bij de inwoners van dit voormalige mijnstadje, zeker de ouderen, moet het gevoelens van verdriet en misschien wel van schaamte oproepen. ³⁶

Eerst nauwelijks te onderscheiden van de rotsblokken op de achterliggende helling, krijgen bij nadere beschouwing een paar vervallen bouwsels vorm. Dit is hoog in het Gran Paradiso massief in Noord-Italië. Een klassiek voorbeeld van een alpiene zomerboerderij, duidelijk niet meer in gebruik, en daarmee een nostalgisch aandenken aan een oude praktijk, of beter gezegd een verloren levenswijze: het weiden van vee op de hoge alpenweiden, vanaf laat in de lente tot het eind van de zomer. Een gebruik dat bekend staat als de *transhumance*, een overblijfsel van het nomadisme zou je kunnen zeggen. ³⁷

Een levendig weergave van hoe dat toeging, nog gedurende ruimschoots de eerste helft van de vorige eeuw, is te lezen in het boek *Chemin Faisant* van de Franse schrijver Jacques Lacarrière, een kroniek van zijn wandeltocht door het grootste deel van oost en zuidoost Frankrijk. Niet alleen de boer of herder ging met het vee de hoogte in, zo verhaalt Lacarrière, maar ook de rest van de familie moest mee, vrouw en kinde-

ren! Van overheidswege waren er de nodige voorzieningen, zoals mee te nemen leerstof om het onderwijs van de kinderen te continueren, waarbij zelfs een inspecteur op gezette tijden langs kwam om één en ander in goede banen te leiden. Het in de zomer weiden van schapen en koeien op grotere hoogten gebeurt nog altijd, maar niet op deze sociaal zo mooi geregelde manier.

Nergens raken villa’s en landhuizen zo mooi in verval als op het platteland in of rondom de dorpjes en steden van midden Italië. De zwerfkatten, die deze huizen vaak bewonen, geven een extra dimensie aan de bekoorlijkheid. ³⁸

Twee soorten monumenten pronken hier; op de voorgrond een klassieke oldtimer, de Cadillac Fleetwood, terwijl op de verre achtergrond één van de tafelbergen oprijst uit de woestijnvlakte van Monument Valley, in de USA. ³⁹

Als je het platteland doorkruist zijn de kansen dat je opvallend verval aantreft, verlaten gebouwen of andere overblijfselen, heel uiteenlopend in verschillende landen en streken. Iedereen zal begrijpen dat de kans om achterstallig onderhoud en verval aan te treffen heel wat groter is op Cuba dan in Zwitserland. En groter in verpauperde streken dan daar waar welvaart heerst. Maar dit gaat slechts ten dele op, veel hangt af van waar je op uit bent. Neem Italië en Waals-België, of menig ander welvarend gebied in West-Europa, waar de autoriteiten, en trouwens ook de bewoners, op één of andere manier nonchalanter zijn als het aankomt op het wegruimen van hetgeen in onbruik is geraakt. Een stilgelegde fabriek of ander leeg gebouw blijft langer onbeheerd staan, overgeleverd aan vandalen, metaaldieven en afbraak door de elementen, wind, water en zwaartekracht.

Als het gaat om het respect voor vroeger tijden, dan neemt Engeland een bijzondere plaats in. In geen land is men zich zo bewust van het verleden en van wat daarvan overgebleven is, of moet overblijven. Liefdevolle verzorging en ingetogen restauratie dragen bij aan de schilderachtigheid van het Engelse landschap, waarin antiek ogende dorpen zich aaneen rijgen langs kronkelende landweggetjes. Stijlvolle oude landhuizen zijn omringd door eeuwenoude eikenbomen, terwijl de ruïnes van kastelen en abdijen uit het verdere verleden met respect beschermd en verzorgd worden. Dat is althans ieders indruk bij een eerste bezoek aan het land. Maar vertel dit aan de gemiddelde Engelsman en je krijgt al snel hevige commentaar op deze romantische visie. Het boek dat mijn gekleurde bril wat dit betreft van het hoofd rukte was *No Voice from the Hall* van John Harris. In dit boek brengt Harris,

even gedreven en toornig als hij scherp en geestig is, het dramatische lot naar voren dat veel Engelse landhuizen trof in de eerste tientallen jaren na de Tweede Wereldoorlog. Al in 1946, 15 jaar oud, zet Harris de eerste stappen op het terrein van Engelse landhuizen, meegenomen door zijn oom Sid, die meubels restaureert bij de oude adel in de wijde omgeving van Zuid-Engeland en die een *habitué* is op hun landgoederen. Oom Sid is ook sportvisser van faam en maakt zijn jonge leerling vertrouwd met de landgoederen waar in de omliggende vijvers en wateren de beste vis te vangen is. De jonge John krijgt daarbij al snel de smaak te pakken van rondneuzen in verlaten landhuizen. Als *country house snooper*, zoals hij deze bezigheid zelf noemt, treft hij de meest krankzinnige situaties aan in veel huizen die hij bezoekt, onbewoond door omstandigheden die een nasleep zijn van de oorlog. Een vleugelpiano recht overeind gezet tegen de muur van een balzaal, die door een lokale boer gebruikt wordt voor de opslag van hooi; huizen waar de familieportretten, die zijn blijven hangen, als dartbord werden gebruikt door militairen die tijdens de oorlog tijdelijk in onbewoonde landhuizen werden ondergebracht. Het voorwoord van dit boek verklaart beter dan ik dat kan de situatie die zich destijds voordeed.

‘Dit is een verhaal over verlaten landhuizen, maar ook een persoonlijke reisverslag vol van mijn ervaringen als aankomend en ambitieus bouwkundig historicus, die, al vissend en reizend van de ene naar de volgende jeugdherberg, het Engeland van na 1946 doorkruiste. Tijdens mijn trektochten ontdekte ik een situatie die zijn gelijke in Europa niet kende; een land met verlaten en onttakelde landhuizen, velen in extremis, de meesten in een staat van onwezenlijke vertwijfeling, in afwachting van hun lot. Ze waren gevandaliseerd, het stonk er naar bederf en houtrot, ze straalden wanhoop uit. De middelen voor hun executie waren niet het zwaard of de kogel-slinger, maar de sloophamer, de kettingbal en niet zelden explosieven. De situatie was uniek, want geen ander land had totale mobilisatie geëffectueerd in deze oorlog, en zeker Duitsland niet. Het is bijzonder om te bedenken dat, afgezien van de doortocht van legers tussen Rusland en Normandië, de oorlog nauwelijks bestaan heeft voor de meeste châteaux en schlosses. In Engeland was dat heel anders, en het verschil kan gezien worden als een nevenproduct van de “Dunkirk spirit”, die beslissing om tot het einde te vechten, waardoor bijna ieder landhuis in Engeland een oorlogsfunctie kreeg toebedeeld, ofwel door vordering van overheidswege, of nadat de eigenaar het aanbood, gedreven door vaderlandslievende motieven.

Het verhaal over wat gebeurde met wel duizend van deze huizen is afschuwelijk, een verhaal dat slechts deels verteld

kon worden in de tentoonstelling “the Destruction of the Country House” die georganiseerd werd in het Victoria en Albert Museum in 1974. De onttaking kan vergeleken worden met dat wat een daadwerkelijke oorlog ter plaatse teweeg zou hebben gebracht.’

De tentoonstelling waarnaar verwezen wordt werd grotendeels georganiseerd door en op initiatief van John Harris zelf, en betekende, weliswaar veel te laat, een ommekeer in de stuitende nalatigheid die wat dit betreft geheerst had gedurende bijna dertig jaar daarvoor.

Een tekenend voorbeeld van deze gewijzigde houding is de iconische West Pier van Brighton, aan de zuidkust; gesloten voor het publiek en welbewust aan de elementen overgelaten, zo’n 30 jaar voordat deze foto werd genomen, in 2003.⁴⁰

Meer dan 50 jaar ligt het er al, het wrak van de *Plassey*, een klein vrachtschip dat in maart 1960 schipbreuk leed op de rotsen van het eiland Inisheer, tegenover de baai van Galway, West-Ierland. De hele bemanning werd gered door de manhaftige eilandbewoners, lieden die al sinds eeuwen faam hadden als taaie overlevers. Dat het wrak daar nog steeds ligt, niet gemolesteerd door vandalen en ijzerdieven, is misschien een teken dat de lokale gemeenschap er een meer dan terloopse relatie mee heeft.⁴¹

Al stralen de hier afgebeelde foto’s vaak een sfeer van schilderachtige charme uit, het is duidelijk dat het verhaal er achter niet altijd rozengeur en maneschijn is. De ruïne van dit huis, zich nog vastklampend aan de rand van een klif, trof mijn oog tijdens een rit door een ongerept rivierdal in het Pontisch Gebergte in noordoost Turkije. Dit gebied was tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog huis en haard voor een omvangrijke Armeense bevolking. Nu is het geen geheim dat het Armeense volk in de eerste jaren van deze oorlog slachtoffer werd van een Turkse campagne, die door het merendeel van de niet-Turkse wereld beschouwd wordt als een genocide, en die meer dan 600.000 Armenen het leven kostte. De Turkse overheid blijft echter volharden in een duiding van de vijandelijkheden als een wederzijdse burgeroorlog, met slachtoffers aan beide kanten en bovendien veel sterfte door hongersnood en ziekte. Hoe dan ook, het lijkt erop dat dit huis op de klif teruggaat naar die tijden, tijden die, hoe dan ook, vervuld waren van drama en tragiek.⁴²

Gegeven de tendens in dit boek zouden ook deze twee oldtimers als schilderachtig verval gezien kunnen worden. Maar

op deze plaats denk je niet meer aan schilderachtigheid, want dit tafereel bevindt zich op het terrein van het gedoemde dorp Oradour sur Glane. ⁴³

Dit vreedzame gehucht in de Franse Limousine werd op 10 juni 1944 aangevallen en vernietigd door een Duitse Waffen-SS pantserdivisie, waarbij vrijwel de gehele bevolking, 642 mannen, vrouwen en kinderen, op beestachtige wijze werd omgebracht. De aanleiding voor deze operatie is nooit duidelijk geworden, er was geen enkele aanwijzing van verraad of provocatie onder de bewoners en alles wijst op een redeloze misdaad ingegeven door rancune en frustratie. De ruïnes van het dorp zijn bewaard als een monument ter herinnering aan deze barbaarse gebeurtenis. Hier doorheen lopend word je vervuld van schaamte voor de wandaden waartoe het menselijk ras, ons eigen ras dus, in staat is.

Alweer zo'n oud enkelspoortje dat stilgelegd is, deze in Duitsland dicht bij Munster. Een lot dat zo veel van deze sporen treft in buitengebieden, waar al het vervoer nu helaas over de weg gaat. ⁴⁴

Dit serene beeld, een werk van Hanna Mobach, staat in de tuin van een prachtig kantoorgebouw, niet ver van waar ik woon. Het gebouw is recent verlaten en wandelend in het steeds meer verwilderende parkje loop ik vaak langs deze dame, zoals ze daar verwaarloosd en vergeten staat. Maar zij zelf is onaangedaan, niet onder de indruk van de hele drukdoenerij, het komen en gaan dat zich iets verderop in het zakenleven afspeelt. Zoals ze daar staat in de kou, onvervaard, is ze een symbool van vrouwelijke fierheid. Ik vrees de toekomstplannen die uitgedacht zijn voor dit terrein en deze nieuwe tijd, plannen waarin deze dame waarschijnlijk een onwaardig lot beschoren is. ⁴⁵

DE STAD

Het is in steden dat de loop van de geschiedenis en de cultuur van een land zich vaak aftekent op een besloten schaal. Ideaal gesproken zouden we de geschiedenis van een stad, van oud naar recent, kunnen aflezen vanuit het centrum naar buiten. Maar in de werkelijkheid is het vaak anders. Terwijl het stadscentrum gerenoveerd wordt, zijn jongere buitenwijken vaak niet vernieuwd of zelfs verwaarloosd.

Er is geen stad waar het verloop van cultuur en modes over zo'n lange tijd en zo volledig afgelezen kan worden als Rome, een megapolis die met de nodige ups en downs al 2500 jaar in stand is gebleven. Alle bouwstijlen zijn er te vinden, te beginnen met die van het oude keizerrijk, overgaand in het romaans van de middeleeuwen. Dan de renaissance en de barok, gevolgd door de neoklassieke en fascistische stijlen van recentere tijd. Samen vormen zij een palet van meer dan twee millennia cultuur en bouw, dat door de ijverige bezoeker in een paar dagen verkend kan worden.

Il Vittoriano, afkorting voor het monument gewijd aan koning Victor Emmanuel II, is een voorbeeld van de neoklassieke bouw die rond de vorige eeuwwisseling in Rome opgang maakte. Bijgenaamd 'de bruidstaart', lijkt dit protserige bouwwerk op de entree tot een enorm paleis, maar, er is niet meer dan wat je ziet; een enorme trappartij en een indrukwekkende zuilengalerij. Voltooid in 1911, werd het gebouwd aan de noordzijde van het Capitool, na de sloop van ettelijke Oud-Romeinse ruïnes en middeleeuwse kerken. ⁴⁶

Werkzaamheden deden mij veel door Wallonië reizen, het Franstalige zuidoosten van België; een sprookjesland als het gaat om vergane glorie. Dit gebied had vanaf het begin van de 19^e eeuw grote voorspoed gekend dankzij de aanwezigheid van steenkool en metaalertsen. Maar vanaf de tweede helft van de vorige eeuw liep het af met dit welvaren, de voorraden raakten uitgeput en dit soort industrie zocht betere oorden op. Deze omstandigheden zijn bij uitstek zichtbaar in de twee grootste steden van Wallonië, Luik en Charleroi, passende decors voor het treurspel van vergane glorie.

Een stadsbeeld in een buitenwijk van Charleroi geeft een goed beeld van deze omstandigheden. De mijnwerkershuizen rechts, compleet met tuintje, waren voortreffelijke onderkomens voor de sociale standaard van destijds. Later, toen de enorme pijp voor cokesovengas werd geïnstalleerd, hebben de inwoners misschien nog geroepen 'niet in mijn

achtertuin', maar industriële belangen, die trouwens ook hun eigen belangen waren, kenden geen pardon. Rechts op de achtergrond een *terril*, Frans voor een mijnsteenbergtje, en links in beeld het torentje van een chique herenhuis, waarvoor de gaspijp vol respect lijkt weg te buigen. 47

Er is niet veel hoop meer weggelegd voor nummer 252 aan de *Rue de l'Espérance* (Straat van de Hoop) in een oude stads-wijk van Luik; maar het voorjaarszonnetje en de dame met kinderwagen zorgen gelukkig voor het nodige optimisme. 48

Veel foto's in Wallonië nam ik overigens enkele tientallen jaren terug, en in de tussentijd is er veel opgeruimd en gere-noveerd in deze Belgische streek.

Bij uitstek een land waar de draaiwinden van de politiek ge-leid hebben tot dramatische veranderingen in het aanzien van stad en land is Oost-Duitsland, de voormalige Duitse Democratische Republiek. Van alle Oost-Duitse steden die ons vervullen met een gevoel van onthutsing en ongeloof, staat Dresden wel aan top. Lange tijd, vanaf het begin van de 19^e eeuw, werd Dresden beschouwd als de bevalligste stad van heel Duitsland, als een 'juwelendoosje' van cultuur en kunst met bouwwerken in de stijl van de barok en de rococo, die hun weerga nergens kenden. Maar tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog, op 13 februari 1945, werd de gehele binnenstad aan flarden gereten door geallieerde bombarde-menten. Een handeling die later als controversieel werd aan-gemerkt, ja zelfs misdadig, en wel omdat het bombardement uitgevoerd werd op het stadscentrum en de burgerbevolking, en niet, conform het eigenlijke plan van de geallieerden, op de buitenwijken met hun industriële en militaire instituties.

Na de oorlog, onder het bewind van de communistische re-publiek, werd Dresden met voortvarendheid herbouwd. Die wederopbouw was echter slechts in beperkte mate gericht op het oude historische centrum. Veeleer waren de inspan-ningen gericht op industrie en sociale woningbouw, dat laat-ste vooral in de karige stijl die zo kenmerkend was voor veel sociale huisvesting in het naoorlogse communistische Oost-blok, zoals te zien op dit Dresdens straatbeeld, genomen vlak na de opheffing van het ijzeren gordijn. 49

Twee keer bezocht ik Dresden, eerst in 1990, vlak na de *Wende* zoals de Duitsers de politieke omslag noemen, en opnieuw in 2008. Dat gaf mij de kans een paar foto's te nemen die op treffende wijze de metamorfose illustreren die de stad on-derging na de hereniging van Oost en West. Een hereniging

die, in het geval van Dresden, meer het karakter had van een draconische overname door de West Duitsers, als je althans de dadendrang en het rücksichtslose tempo aanschouwt waarmee het oude centrum werd hersteld.

Neem de fameuze Frauenkirche, hier zoals die er nog altijd bij lag in 1990, 45 jaar na afloop van de oorlog. 50 Diezelfde Frauenkirche, tegen 2005 smetteloos gerestau-reerd, rijst hier op uit de mist, als ware het een droombeeld. De koepel van de 'Kunstakademie', op deze foto rechts, is juist zichtbaar helemaal links op de vorige foto. 51

Van nog een onwaarschijnlijke overeenstemming getuigen twee foto's die ik in Dresden nam vanaf één en hetzelfde standpunt, het balkon van het 'Zwinger Palast', in de richting van het 'Taschenberg Palais'. De bovenste foto, uit 1990, toont het historische Palais in de glorieuze staat van verval zoals die toen zo 'natuurlijk' oogde in Dresden. De tweede foto nam ik in 2008 en hierop is het luxueuze Taschenberg Kempinski Hotel te zien, zoals het herbouwd werd op de plaats van het originele Palais. Als het niet herkenbaar was geweest aan de balustrade en de gebeeldhouwde putti op de voorgrond zou mijn claim dat we hier naar hetzelfde stukje stad kijken ongeloofwaardig zijn. 52 & 53

Verval in steden heeft om één of andere reden een triester aanzien dan op het platteland, alsof verlaten ruimten in de stad een dramatischer achtergrond hebben. Op het land of in kleine dorpjes heb je het gevoel dat een huis is verlaten omdat er iets beters gevonden is, misschien wel een verhui-zing naar de stad. Maar in de stad, waar ruimte en behuizing schaarser zijn, lijkt het toch altijd navranter als iets niet meer bewoond of bewoonbaar is.

Voor bij verlaten winkels ziet het er droevig uit. Je denkt al gauw aan een oud echtpaar, ooit harde werkers, vertrouwd en geliefd in een keurige wijk. Totdat het mis ging, zij te oud werden of de wijk zo in het slop raakte dat er geen clientèle meer kwam. Neem deze vervallen wasserij ergens in een Pa-rijse buitenwijk, ironisch genoeg *Blanc Net* geheten. Hoe is het zo gekomen? 54

Net zo iets is de kledingzaak in een klein Belgisch stadje, die eens floreerde als 'Het Paleis van de Mode', maar die onder-tussen wel heel erg uit de mode is geraakt. 55

Wanneer je vroeger een stad van verre naderde, waren kerk-torens de eerste bakens die de *skyline* bepaalden. Maar nu is voor iedere stad die zichzelf respecteert de hoogbouw gezichts-

bepalend, de kantoortorens en flatgebouwen, de laatsten vaak met de deprimerende uitstraling van massabehuizing.

Een navrant voorbeeld van hoe hoogbouw de oude architectuur overmeestert verrijst aan het westelijke eind van de Malecon, de legendarische esplanade langs zee in Havana, aangelegd vroeg in de jaren 1900, toen Cuba nog onder Amerikaans bewind viel. 56

Dit leegstaande flatgebouw in (voormalig Oost-) Berlijn, ver- toont alle tekenen van tijdelijke bewoning door krakers. Dit gebouw mag dan niet schilderachtig zijn, het heeft wel iets poëtisch. Op de balkonmuren heeft een onverschrokken dichter, waarschijnlijk één van de krakers, in grote letters een gedicht neergekrijt. 57

<i>‘Weisse Flocken</i>	<i>‘Witte vlokken</i>
<i>wirbeln</i>	<i>wervelen</i>
<i>von ein ander</i>	<i>uitéén</i>
<i>zu ein ander</i>	<i>naar elkaar toe</i>
<i>durch einander</i>	<i>dooréén</i>
<i>jede einzeln</i>	<i>elk daarvan</i>
<i>ganz</i>	<i>helemaal</i>
<i>fur sich’</i>	<i>op zichzelf’</i>

Hoogbouw die leeg en verlaten staat is bijna nooit aantrekkelijk, in tegenstelling tot de veel schilderachtiger ruïnes die het buitengebied vaak sieren. Een ongewone uitzondering is dit flatgebouw in afbraak waar ik toevallig tegenaan liep in mijn woonplaats Utrecht. De aantrekkelijkheid van dit tafereel zit hem in het opvallende mozaïek dat zich aftekent dankzij de kleurrijke beschildering van de binnenwanden in ieder flatje. Dit gebouw diende voor studentenbehuizing, en het verhaal gaat dat, voordat de afbraak begon, iemand de visionaire ingeving kreeg dat de afbraak, halverwege, tot deze mooie nabloei zou komen, als de bewoners ertoe te bewegen waren voor vertrek hun muren te kleuren of te voorzien van kleurrijke afbeeldingen. 58

INTERIEURS

Verlaten woningen, vooral als er meubilair en andere persoonlijke zaken zijn blijven staan, kunnen iets verontrustends uitstralen, soms is de sfeer zelfs een beetje sinister. 59

Het betreden van verlaten woonruimten is vaak een spannende ervaring, en daarnaast ook een ontroerende, des te meer wanneer meubilair en andere eigendommen van de laatste bewoner zijn achtergelaten. Wat dit betreft heb ik levendige herinneringen aan de tijd dat ik veldwerk deed, als student geologie, in de wat meer afgelegen en hogere delen van de Spaanse Pyreneeën. Lopend langs een half dichtgegroeid bergpad verschijnen ineens een paar huizen of een gehucht dat niet op de kaart stond. Dichterbij komend wordt al snel duidelijk dat het onbewoond is, sommige daken zijn al ineens gevallen en bomen groeien uit de vensters. Maar soms is de situatie niet helemaal evident; er zouden toch nog mensen kunnen wonen in één van de huizen, er zou toch nog een paar ogen op je gericht kunnen zijn, loerend door een half open vensterluik. Dat maakt het betreden van zo'n gehucht, en zeker van een woning, altijd een spannende onderneming. Maar na een tijdje, als het alom stil blijft en jij zelf kalm, wordt het vaak een boeiende ervaring. De voordeur staat op een kier en laat zich krakerig openduwen; een pet en twee jassen hangen aan de kapstok, onder jaren stof. Eenvoudig houten meubilair staat binnen, een tafel bedekt met vogelpoep, een paar omgevallen stoelen, een kast waarin wat porselein achtergebleven is. Een keuken midden in het huis, met zo'n prehistorisch, maar onvolprezen gietijzeren houtoven, die niet alleen diende voor het koken, maar in de winter ook het hele huis verwarmde, door middel van een geraffineerd stelsel van pijpen en trekpaten. Een kalender aan de muur, de laatste pagina jaren terug afgescheurd... Behalve het snerpen van krekels en het geritsel van een vogel of een ander beestje is het helemaal stil. En in deze stilte doemen vaagjes de contouren op van het vroegere bestaan hier; een relaas van voor en tegenspoed, van geluk en droefenis, van leven en sterven. Terug in het lager gelegen bewoonde dorp krijg je, in de lokale bar of winkel, het ware verhaal te horen over de laatste bewoners, meestal vol drama en pathos. Hoe de laatste man of het laatste echtpaar zich was blijven vastklampen aan het huis, het dorp, waar hun voorouders hadden geleefd, lief gehad en gevochten voor hun bestaan. Tot het niet meer kon, tot ze waren gestorven of weggehaald moesten worden.

Enkele foto's tonen wat je onder ogen krijgt in dit soort situaties. 60,61 & 62

De omstandigheden van langer geleden, de jaren 1960, zijn nu overigens heel anders; verlaten huizen, zelfs ver van de weg of heel hoog gelegen, zijn ofwel hermetisch dichtgetimmerd, ofwel leeggeroofd tot en met de laatste deurknop en lampfitting. Een nieuwe trend die ik opmerkte gedurende een recente tocht in de Spaanse Pyreneeën, is het herscheppen van deze bergdorpen, door makelaars, in luxe verblijfplaatsen voor gepensioneerden en buitenhuizen voor stadsmensen. Waar eens geharde bergbewoners zwoegden om te overleven, hangen de levensgenieters van nu in een stoel, zwelgend in het mooie uitzicht; waar eens de grote houtoven het meest geavanceerde stukje uitrusting in huis was, staat het huishouden nu bol van elektronica en machinerie van het mooiste ontwerp. Wat vroeger de stal was, waar het vee loeide en alles liet lopen, is nu de slaapkamer, waar de bewoners zich te rusten leggen onder smetteloos witte lakens.

In *No Voice from the Hall* gewaagt John Harris van hetzelfde met betrekking tot de verlaten landhuizen in Engeland na de Tweede Wereldoorlog. Met het verschil dat daarin vaak spullen van veel grotere waarde onbeheerd waren achtergebleven, antieke meubels, schilderijen, beeldhouwwerken e.d. Maar er was verbazend weinig roof in die dagen, zo maak je op uit het boek; alsof de boeven uit die tijd, als ze al die huizen bezochten, geen notie hadden van de waarde van kunst, of zelfs van het bestaan ervan.

Lang verlaten huizen, waar het meubilair en andere inrichting nog is blijven staan, kun je ook aantreffen in volop bewoonde dorpen of steden. Waar dat het geval is zijn de omstandigheden vaak ongemakkelijk; dan is niet zelden de laatste bewoner in eenzaamheid overleden, zonder vrienden of familie om zijn bezittingen te erven of op te ruimen; of er is op de achtergrond een onoplosbare familievete gaande. Als eigendommen achter zijn gebleven, is zo'n huis uiteraard hermetisch afgesloten en alleen toegankelijk op uitzonderlijke voorwaarden. Als fotograaf gefascineerd door dit soort situaties, ben ik altijd gespitt op het vinden van zo'n interieur, maar zo'n kans doet zich bijna nooit voor.

Maar één keer, wandelend in een Frans provinciestedje, passeerde ik een elegant, maar verveloos en slecht onderhouden huis en als bij een reflex duwde ik tegen de voordeur. Die opende! En ik trad binnen in een bedoening die zich allengs als een uniek gluurdersparadijs ontpopte. Ik wierp nog even een blik op straat om zeker te zijn dat niemand mij had zien binnengaan. Ik sloot de voordeur en stond in een gang waarin twee kleine motorfietsen tegen de zijmuur stonden, overdekt met stof en vogelpoep. Een duif scheerde weg, vleugels klapwiekten elders in het huis, en ik riep luid, om zeker

te zijn dat zich niemand in het huis ophield, behalve het gevogelte. Geen reactie, en ik liep verder door de gang om aan het einde twee ruime kamers en suite te betreden, de wanden van onder betimmerd in houten lambriserings, met zijden bloemetjesbehang er boven. Antiek meubilair, Perzische kleden op de vloer, spiegels, een mantelklok, vazen, asbakken en schilderijen. Twee grote kasten boordevol glaswerk, porselein, zilver, dozen vol brieven en ansichtkaarten. Een naaimachine bij het raam, daar boven een kalender aan de muur, afgescheurd februari 30 jaar eerder! Aan een andere muur een rek vol gereedschap, touw en lederen riemen, in de voorkamer een schrijftafeltje met daarop een roestige schrijfmachine. De raarste combinatie van meubels en spullen denkbaar, ook in de twee slaapkamers boven, waar het stof en de duivenpoep er zo dik boven op lagen dat nauwelijks te herkennen was wat er onder lag, schoenen, kleding, nog meer asbakken, boeken en tijdschriften. Angstig stelde ik scherp op een bed vol dekens, min of meer in de verwachting dat daar het gemummificeerde lichaam van de laatste bewoner onder zou liggen. Ik nam nog wat foto's, links en rechts, maar toen een vleermuis vlak langs mijn hoofd scheerde voelde ik mij ineens ongemakkelijk en besloot snel weer de straat op te gaan. Buiten bekeek ik het huis van de overkant en toen zag ik waarom het open stond; er was een aanvang gemaakt met de restauratie, te beginnen met het dak, en een onzorgvuldige timmermansknecht, even weg, moet de deur open gelaten hebben, zich niet bewust van al de kostbaarheden die daar binnen stonden, in geen 30 jaar aangeraakt. Naderhand, zoals wel vaker bij dit soort zaken, bleef ik piekeren en speculeren; hoe dan ook, wat en wie dan ook, dit was het huis van een persoon van allure en middelen, die het leven ten volle leefde. Hoe kan het dat zo iemand aan zijn einde komt zonder dat er een ziel op de wereld is die zich bekommert om zijn nalatenschap, laat staan om zijn leven en verleden. 63-65

Makkelijker te vinden en in te komen zijn verlaten publieke gebouwen, kantoren, fabrieken en dergelijke. Een directiekamer vergunt een nostalgische blik op het gebouwen complex, waarin eens de Belgische kristalfabriek Val Saint Lambert gehuisvest was, in Seraing vlak ten zuiden van Luik. Deze gebouwen hadden overigens, voor ze in 1825 de *Crystal-lerie* werden, een heel andere voorgeschiedenis; ze waren een Cisterciënzer abdij van dezelfde naam, Val Saint Lambert, gesticht in begin 1300! 66

Hetgeen verklaart waarom ik, na het doorlopen van diverse ruimtes met roestige machines en hopen gebroken kristal alom, op de begane grond van het hoofdgebouw een rij sobere cellen aantrof, eertijds toeverlaat voor solitaire monniken;

of wellicht voor het opslaan van vaten abdijbier, een tweede natuur in het Belgische kloosterleven. 67

Op het buitenterrein iets verderop biedt een blik omhoog, in een kleine, deels ingestorte kapel, een treffende finale voor deze beelden uit een fascinerend verleden, dat mettertijd opgeruimd zal worden en zal wegebben uit de herinnering. 68

Het verkennen van dit soort locaties voert ons binnen in het domein van een nieuwe kaste van geestdriftigen: types, die hun vrije tijd vullen met het binnensluipen en rondneuzen in gesloten fabrieken, ziekenhuizen en allerlei andere verlaten gebouwen. De eerste vertegenwoordigers van deze kaste waren avonturiers en romantici, vaak met een vleugje Punk of Goth. Maar mettertijd zijn ze semi-beroeps geworden en hebben ze zich meer status eigen gemaakt, alsook een gezennaam: *urban explorers*.

Ze houden er spannende websites op na, waarin foto's en ervaringen met gelijkgestemden worden uitgewisseld. De site laat griezelige beelden zien van half ingestorte daken, scheef hangende deuren, kleffe, lekkende ruimtes, losse snoeren, de restanten van roestige machinerie, kapotgeslagen meubilair, en de onvermijdelijke hoeveelheid graffiti. Prikkel-draad ruïneert kleding, zo vermeldt het begeleidende verhaal, ergens blaffen enge honden, een verrotte vloer begeeft het, en donkere bassins, gevuld met smerig slib, worden net op tijd opgemerkt, en soms niet. Vreemde geluiden zijn hoorbaar, misschien van bandieten die koper stelen, of zijn het de geesten van hen die ooit in deze fabriek of inrichting verbleven, lamenterend over de ellende van de beprovingen die zij hier doorstonden.

De meest toegewijden onder deze *urban explorers* gaan nog verder; zij publiceren fotoboeken in kleine oplage, met daarin opgenomen allerlei historische feiten en andere interessante informatie over de bezochte locaties.

De geschiedenis fluistert in deze verlaten gebouwen van het ziekenhuis *Le Valdor* in Luik, België. Een roemrucht hospitaal, allereerst als een voortreffelijk geriatrisch ziekenhuis dat in 1889 opgetrokken werd in een kasteelachtige, fin de siècle-bouwstijl en bijna 100 jaar functioneel bleef. Toen in 1987 een geheel nieuw hospitaal werd gebouwd op een aanpalend terrein, bleef het oude gebouw staan, leeg en wel, om een speeltuin te worden voor de bekende vogels van divers pluimage: stoute kinderen, graffiti-artisten, vanden rovers die de parketvloeren, tegeltableaus en gebrandschilderde ramen eruit sloopten en... *urban explorers*, dat veel edeler type insluiper.

De grote kapel getuigt van een wezenlijk aspect van het ziekenhuisleven in die tijd; een hospitaal, zeker een geriatrisch, zoals *Le Valdor*, was vaak geworteld in het geloof en de kerk, met broeders en nonnen als verplegers. Het is, per slot van rekening, een plaats van potentieel drama, van geluk of tegenspoed, waar velen zich bevinden op de grenzen tussen leven, ziekte en dood. De Heer moest nabij zijn. 69

De ziekenzalen waren groot, 20 tot 30 bedden konden er staan; ruimtelijkheid en het licht waren mooi dankzij de hoge plafonds en ramen. 70

Ondertussen, kort nadat ik hier binnen was, werden deze gebouwen bijna allemaal geruimd, met uitzondering van de hoofdingang en haar klassieke voorgevel, die met verschuldigde eerbied zijn gerestaureerd. Dit bevestigt een les die iedere *urban explorer* snel leert; als je weet hebt van een aantrekkelijke locatie, bezoek die dan zo snel mogelijk, maak er je ronde en de nodige foto's. Stel het uit en de volgende keer dat je komt ligt er een berg puin, of zelfs dat niet meer.

Een impressie van meer landelijke aard geeft dit interieur, aangetroffen in een half vergeten vissershut bij het Naardermeer, dat prachtige natuurgebied van ondiepe wateren en zompige eilandjes, vol vogels en ander gedierte, midden in het hectische westen van Nederland. 71

INDUSTRIE

Verlaten fabrieken en andere industriële vestigingen behoren tot het favoriete werkterrein van de eerder genoemde *urban explorer*. Grote imposante ruimten, restanten van machinerie en allerlei andere sporen van wat hier uitgevoerd werd; geen wonder dat dit fascineert.

Het geraamte van een al lang verlaten kunstmest fabriek vlak bij Luik, België, getuigt van de esthetische waarden die men er destijds op na hield in de industriële architectuur. 72

Hetzelfde geldt voor de productiehal van een zijdespinnerij, één van de velen die lang geleden floreerden in de Cevennen, een bergachtige streek in Zuid-Frankrijk met een rijke industriële en culturele historie. 73

Fabrieken, krachtcentrales, watertorens, nutsinstellingen en de kantoren ermee verbonden, moesten behalve functioneel ook van een aantrekkelijk ontwerp en aanzien zijn, zo vonden men. Maar misschien is het ook wel zo dat er gewoon geen lelijke bouwstijlen bestonden in die tijd. Hoe dan ook, de aantrekkelijke architectuur uit de vroege tijd van de industriële revolutie is één van de bestaansredenen van de toenemende ambiance, in veel landen, om 'Industriële Archeologie' een plaats te geven in ons maatschappelijk bestel.

The SIA (Society for Industrial Archaeology) in Noord-Amerika bij voorbeeld, omschrijft haar missie als:

'(...) het aanmoedigen, door publicaties, bijeenkomsten, excursies en projecten, van de bestudering, de omschrijving en het behoud van historisch belangrijke industriële locaties, bouwwerken en technologie. Door het scheppen van een platform voor de dialoog en voor de uitwisseling van informatie, bevordert het Genootschap de bewustwording en waardering voor het belang van ons industrieel erfgoed en het behoud daarvan.'

Deze verdienstelijke instellingen zien overigens vaak hun ambities om industriële monumenten voor het nageslacht te bewaren, gefnuikt worden door de 'sloophamers' van het commercieel belang. Oude fabrieken, ongeacht hoe mooi of historisch interessant, worden ofwel opgeruimd ofwel achtergelaten om in eigen tempo ineen te storten. Dat laatste is het buitenkansje voor de *urban explorer*, die niets liever ziet dan dit soort overblijfsels. Slechts zelden, en dan alleen in welvarende landen, worden afgedankte industriële gebouwen bewust ontruikt aan de vergetelheid. Ze worden dan ge-

restaureerd en onderhouden, maar begrijpelijkerwijs niet om ongebruikt te blijven. Een nieuwe bestemming moet er zijn, en wat dat betreft zijn museale projecten als de Tate Gallery in Londen en het Musée d'Orly in Parijs, respectievelijk in een voormalige krachtcentrale en een spoorwegstation, superbe voorbeelden. Is er sprake van minder allure, dan wordt de redding van het oude gebouw gerechtvaardigd door minder grootse vormen van doelmatigheid, zoals een *carting of paintball* paleis, of een verkooppunt voor kleding 'regelrecht uit de fabriek'.

Een prominent industrieel monument in het noorden des lands is de strokartonfabriek *De Toekomst* in Scheemda, gebouwd onder mooie architectuur uit begin 1900. De Toekomst was een iets te optimistische naam wat betreft de bestendigheid van karton maken uit stro, maar nochtans bleef het gebouw staan, lange tijd ongebruikt. Om in recente jaren drastisch aangepakt te worden en een nieuwe 'toekomst' te krijgen als cultureel en educatief centrum. De foto toont het ketelhuis dat voorzag in de energievoorziening in de fabriek. 74

Dit tunnelperspectief openbaart zich in een circulaire keramische oven, een type tunneloven dat eeuwenlang *state of the art* was voor de productie van bulk aardewerk, zoals bakstenen en dakpannen. Zo staan er nog veel in gebieden waar keramiek een vooraanstaande bedrijvigheid was, zoals langs de kleirijke benedenloop van grote rivieren. Dat er nog zo veel staan, vaak in een redelijke staat van onderhoud, suggereert dat ze hoog scoren in kringen van industriële archeologie; ook al doen ze als niets meer dienst dan schapenstal of opslag van strobalen. Moderne keramische ovens zijn rechtlijnige, onaantrekkelijke constructies, waar niets aan te beleven is. 75

Toen de staalfabriek *Clabecq* in midden België eind 1995 de poorten sloot was deze niet minder dan 150 jaar een onafhankelijke en succesvolle familieonderneming geweest, een uniek wapenfeit in een zware industrietak als deze. De hoogoven, het kloppend hart van het bedrijf, in deze foto op de achtergrond, was altijd een markante baak geweest voor het aanzien van de hele omgeving. Pas in september 2012 werd ook deze ontmanteld, onder luid protest van een groep mensen die vonden dat hier een te behouden stuk industrieel erfgoed afgebroken werd. Wel grappig dat het opruimen van een fabriek soms even veel publieke weerstand kan oproepen als het bouwen van een nieuwe. 76

Het schilderachtige van afgedankte industriële nederzettingen uitlichten vergt natuurlijk wel een selectieve benadering. Welbeschouwd is er meer lelijks, zo niet onguurs dan dat er moois is. Veel hangt af van wat je er uit pikt, maar ook van hoe je het opvat. Het terrein van een chemische fabriek in Tilff, België, waar ik lang geleden rondliep, straalde niets dan narigheid uit. Maar het lijkt er sterk op dat deze fabriek al onooglijk was toen hij gebouwd werd, geheel functioneel en lomp, grotendeels van beton. Gewapend beton is eigenlijk, uitzonderingen daargelaten, het minst aantrekkelijke bouw materiaal voorhanden en ironisch genoeg het moeilijkst om af te breken. Ondertussen is van deze fabriek ieder spoor opgeruimd, gelukkig. 77

Helaas echter zijn we vandaag de dag niet veel beter af als het gaat om de aanblik van moderne industriële architectuur. Veel fabrieksontwerpen van nu bieden ons grote, nietszeggende vierkante dozen van golfplaat, die op geen enkele wijze verraden wat zich daarbinnen afspeelt.

Het enorme complex van de cokes en gasfabriek *Carcoke* in Zeebrugge, België, stond al tien jaar stil toen ik daar een ronde maakte in 2005, en de finale opruiming was toen al begonnen. Het was een ruïne *in extremis* om een term van de eerder genoemde John Harris te gebruiken. De stichting van deze fabriek gaat terug naar het begin van vorige eeuw en haar lange geschiedenis van uitbreidingen en ombouw spreekt uit de omvang en duizelingwekkende variëteit aan gebouwen, loods, spoorbanen, machines, ketels, pijpen, schoorstenen en ander toebehoren hier gevestigd. Een ongeëvenaard paradijs dus voor alle eerder genoemde zonderlingen: industriële archeologen, *urban explorers*, en de meer destructieve typetjes in hun kielzog, vandalen en metaaldieven. Geen van dezen, althans voor zover wonend binnen een redelijke straal, kon zich permitteren dit bizarre wonderland overgeslagen te hebben zonder ernstig verlies van respect binnen de groep.

Om de schoonheid van *Carcoke's* gepasseerd verleden te waarderen zullen velen hun esthetische opvattingen moeten oprekken. Dit hoekje met drie roestige tanks vergt misschien wel meer dan sommigen kunnen opbrengen. 78

Carcoke's enorme kolenloods zou de perfecte setting kunnen zijn voor een onheilspellende misdaadfilm, zoals bij voorbeeld Quentin Tarantino's *Reservoir Dogs*. 79

Om bij *Carcoke* binnen te komen en daar uitgebreid rond te kunnen gaan ben ik veel verschuldigd aan René, poserend op deze foto. Hem liep ik toevallig tegen het lijf tijdens een eer-

dere 'urban foto-expeditie.' Als parttime internationaal vrachtwagenchauffeur kende René Europa tot in verre uithoeken. Dat maakte van hem een ideale *urban explorer*, waarmee ik vervolgens nog menig mooi project bezocht. Haarfijn wist hij hoe en waar je de locaties kon binnensluipen, er kon rondlopen en ze verlaten, op tijd om de bewakingsdienst te ontlopen. INZET

De ultieme en meest dankbare beleving op het *Carcoke*-complex was de klim boven op de cokesovens, waar zich over de roestige ketels heen een subliem uitzicht ontvouwde over de nieuwe havenwerken van Zeebrugge. Niets kon beter de omslag accentueren naar het nieuwe industriële elan dat zich hier ontplooidde. 80

Het lijkt wel een overmaats stuk speelgoed, deze stoomlocomotief die afgedankt staat op het mistige terrein van een leisteengroeve bij Blaenau Ffestiniog, een klein stadje in Snowdonia, noordwest Wales. In de Victoriaanse tijd was dit het middelpunt van de leisteindustrie, die voorzag in dakbedekking en muurbekleding over heel Engeland. De hoogtijdagen zijn hier vanaf begin 1900 afgenomen en nu vrijwel tot stilstand gekomen, met uitzondering van een kleine productie ten behoeve van restauraties. 81

De meeste beelden uit het industrieel verleden hier gepresenteerd lieten grote ruimtes en machines zien. Maar ook details kunnen boeiend zijn, vaak op een andere manier. *Urban explorers* besteden hier bij hun expedities veel aandacht aan, en in hun fotografie zoomen ze daarom vaak in op allerlei subtiele details. Een boodschap geschreven op een verbleekt velletje papier, geprikt op het mededelingenbord; een opkrullende pin-up kalender in de kleedruimte, een foto van het schattige dochtertje van de machinist op het bedieningspaneel. Beelden die van alles vertellen over de mensen die hier vroeger werkten.

De console met krukken voor het omzetten van treinwissels is een voorbeeld van zo'n decoratief detail. 82

Een expeditie door de gebouwen van de lang verlaten meelfabriek *De Sleutels* in Leiden, nog zo'n industrieel monument bestemd voor renovatie en een nieuwe bestemming, bracht mij oog in oog met een slimme toepassing van de *dubbele spiraal*; een stortgoot voor balen meel. Zakken van onderscheiden kwaliteit, die van een hogere verdieping in de fabriek naar beneden moesten, werden ofwel in de rode ofwel in de blauwe goot gelegd, om beneden aan de ene of de andere kant van de goot te belanden voor verdere afhandeling. 83

Wanneer het begrip dubbele spiraal (*double helix*) wordt opgevoerd, hebben veel mensen, sinds 1968, de reflex om dat te associëren met Watson en Cricks ontdekking van de spiraalvormige DNA-structuur. Maar de dubbele helix heeft, in andere verbanden, een veel oudere geschiedenis. Kastelen en andere gebouwen hebben wel eens een trap in dubbele spiraal uitgevoerd; de bekendste is die in de hal van het enorme Franse paleis Chambord, aan de Loire.

Een heel intrigerend voorbeeld is het schilderij van de toren van Babylon van Pieter Breughel de Oudere, waarop de weg naar boven uitgevoerd is als dubbele spiraal. Twee personen die daarop lopen, de ene omhoog, de ander omlaag, zullen elkaar nooit ontmoeten als ze toevallig op een verschillende streng van de spiraal lopen. Wat een spitsvondige manier bedacht deze artiest om het drama te vertolken van de grote spraakverwarring die toen heerste. INZET

OUD ROEST

Scheef als een gestrande ark ligt dit houten schip aan de rand van een rommelige botenwerf langs een strand, verguist, met alleen nog een toekomst als brandhout. 84

Veel spullen uit het verleden worden met de jaren steeds aantrekkelijker door ouderdom en slijtage. Musea, uitdragers en huishoudens staan vol met zulke objecten, zoals antiek meubilair, zilver en porselein, spinnenwielen, mufte oude poppen, roestig handgereedschap, houten kruiwagens en karrenwielen voor in de tuin. Streekmusea staan vol met dit soort spul, uitgesteld in vitrinekasten, stijlkamers of hangend aan een dakbalk. Historisch interessant, maar die spullen hebben dan toch vaak een verweerde uitstraling, zo ver verwijderd van hun natuurlijke habitat.

Allerlei duurzame gebruiksgoederen, die ineens afgedaan hebben en die we dus kwijt willen noemen we, heel respectloos, vodden en oud roest; kleding, speelgoed, fietsen, keukengerei, tv's en andere spullen. We zetten ze aan de stoep of brengen ze naar de gemeentestort.

Verdwenen uit het straatbeeld is de ouderwetse 'voddenboer', vroeger de spreekwoordelijke lijkbezorger voor al onze afankertjes. Een onmiskenbaar type, altijd een beetje sjofel, gedoofde sigaar in de mondhoek, met dag en nacht hetzelfde hoedje op. Maar toch, uit mijn jeugd herinner ik mij de altijd weer opduikende geruchten dat ze stille miljonairs waren.

86

Vandaag de dag wordt bijna alle afval gescheiden ingezameld en keurig geordend naar soort, het meeste voor recycling en hergebruik. Veel huishoudelijke apparatuur en elektronica is tegenwoordig zelfs zo gemaakt dat het nooit afval zal worden; het kan uiteen gehaald worden in delen die direct weer hergebruikt kunnen worden. Prachtige en efficiënte oplossingen, die toch in zeker opzicht betreurenswaardig zijn. Zonder pardon ontzeggen we deze dingen het recht op een waardige oude dag en de kans om geschiedenis te maken, om ons aldus een blik op hun verleden te gunnen. 'Afval bestaat niet' zo staat het op de voertuigen van een modern grootbedrijf in de afvalverwerking hier te lande.

Gelukkig is het niet helemaal en overal zo slecht. Voor hen die er oog voor hebben zijn er altijd plaatsen en situaties die een blik op het verleden bieden, die ons laten genieten van de aantrekkelijkheid die afstraalt van dingen die geraakt zijn door de magische staf van veroudering en slijtage. Het kan de schoonheid en betekenis van zelfs de gewoonste voorwer-

pen doen groeien. De scherpe kantjes en het laagje vernis verdwijnen, om plaats te maken voor het eigenlijke. Net als met menselijke prestaties wordt pas na lange tijd, tientallen jaren of meer, duidelijk wat werkelijk mooi was en van echte betekenis. In hun nabloei verkrijgen bepaalde objecten een soort schoonheid die geen kunstenaar kan scheppen, een vorm van kunst die alleen kan ontstaan mettertijd, dankzij langzame, natuurlijke processen. Maar ook vergunt deze schoonheid ons een blik terug in het verleden, op het wezen en het lot van dingen die wij of onze ouders gebruikten, sommige nog niet zo lang geleden nieuw en modern.

Op bepaalde plekken kunnen wij nog aanlopen tegen dat soort achterblijvers, genietend van hun oude dag. Zo bijvoorbeeld op gespecialiseerde inzamelplaatsen, waar alles gesorteerd en behandeld wordt met het nodige respect: metaal, glas, textiel, witgoed, elektronica en nog meer. Instellingen die op de ladder van de afvalverwerking treden hoger staan dan de gewone vuilnisbelt; om maar te zwijgen over het meest eerloze van alles, afvalverbranding.

Zo bijvoorbeeld deze berg fluitketeltjes, een keukengerei dat nauwelijks meer gebruikt wordt. Maar in de oren van menig oudere klinkt het schrille gefluit ervan nog na. ⁸⁵

Verassend kubisme manifesteert zich in geperste blokken oud ijzer die opgestapeld liggen bij een grote professionele metaalverwerker in Angleur, België. ⁸⁷

Als het gaat om gedumpte auto's en andere vervoermiddelen, dan komen we in een wereld apart. Ook al zijn we in een tijd beland waarin voertuigen op steeds efficiëntere en schonere wijze worden gerecycled, toch zijn er nog veel plaatsen waar de romantiek en opwindings van het klassieke autokerkhof nog beleefd kan worden. Om te beginnen op het boeren-erf, vooral in meer afgelegen streken, waar de oldtimers vaak hun laatste rustplaats vinden in de schuur of er achter. ⁸⁸

Over laatste rustplaats gesproken, hier een wel heel passend voorbeeld, aangetroffen ergens in de Franse *campagne*. Waar anders, met zo'n kruisbeeld oprijzend uit het karkas van een Renault 4, ooit het zinnebeeld van de Franse auto voor de kleine man. ⁸⁹

Franse agrariërs zijn beslist kampioen in het achterlaten van afgedankte auto's op hun terrein. Wie eens de balans wil opmaken van de autofabricage in Frankrijk, vanaf het prille begin, zou een ronde kunnen maken langs de rommellandjes en schuren van grote Franse boerderijen.

Gaan we een stapje omhoog op de schaal van afgedankte auto's, dan komen we op het terrein van de min of meer georganiseerde autokerkhoven. 'Min of meer' is om te onderscheiden tussen enerzijds de professionele, no nonsense autodump, waar voertuigen zorgvuldig uiteen gehaald worden en alles snel wordt weggewerkt. Daartegenover staan de minder professionele, wat meer rommelige opbergplaatsen; van het type ergens achteraf, omringd door struikgewas, beheerd door een wat excentriek type, dat vaak zo gehecht is aan de verzameling autowrakken op zijn domein, dat hij er maar mondjesmaat afstand van kan nemen en het niet over zijn hart kan krijgen het spul als schroot te verkopen.

Een tiental jaren geleden kwam een dergelijk bedrijf op mijn pad, in eigen land. Op die locatie won ik, na de nodige palavers, het vertrouwen van Rinus, de uitbater en eigenaar, die hier een sjekkie staat te rollen. ⁹¹

Rinus' vader had dit depot vóór de Tweede Wereldoorlog opgezet en deed goede zaken met het opkopen, opslaan en handelen in trucks, autobussen, kranen en ander rollend materieel, zowel militair als civiel. Recht toe recht aan *business* enerzijds met vaak lucratieve deals richting het verre Oosten, dankzij partijen rollend materieel die voor vervanging bij leger of overheid *en gros* op de markt kwamen. Maar anderzijds werd hier ook een edeler soort handel bedreven, gericht op meer zeldzame voertuigen, waarvan de onderdelen nog steeds in trek waren bij liefhebbers. Langzaam maar zeker echter nam de bedrijvigheid af, de ouwe liet het leven, en Rinus ging alleen verder in een rustiger tempo. Alles werd steeds meer aan het lotsbestel overgelaten.

Bij mijn eerste bezoeken hier was ik totaal overrompeld door de warboel aan voertuigen, los staande motorblokken, assen, banden en andere onderdelen, deels vergroeid met bomen of overgroeid met struiken en planten, niet zelden in volle bloei. ⁹⁰

Vogels nestelden onder het stuurwiel van een militaire truck en fladderden in en uit de groentekar van vroeger tijden. ⁹²

Van de voertuigen die hier gedumpt stonden ging een raar soort vervreemding uit. Alsof hun bezige verleden een fictie was, een drukte die zij nooit meegemaakt konden hebben, gegeven het tijdloze patine van hun aanblik en de onbevangenheid die ze uitstraalden. De Bedford bus, hier sinds ooit geparkeerd onder het lover, is één van de vele bekoorlijke voorbeelden. ⁹³

Alle soorten knaag en kruipdieren scharrelden er onderuit of er in en ik vroeg me af of dit alles nog een andere functie

had dan die van een geheim paradijsje voor de planten en dieren. Maar na wat meer bezoeken bleek dat Rinus niet alleen een expert en een orakel was op het gebied van vrachtauto's, bussen en kranen uit oudere tijden, maar daar ook nog aardig wat zaken in deed. Professionals en amateurs in de wereld van verouderd rollend materieel en hijswerktuigen, daaronder menigeen uit het buitenland, consulteerden hem en kwamen over om onderdelen te verkrijgen die nergens anders meer te vinden waren.

Twee kolossale Scammell Tanktrekkers die hier zestig jaar in pais en vree onder het lover hebben gestaan, stralen onwankelbaar de fierheid uit waarmee ze hun zware taken uitvoerden, destijds in de Tweede Wereldoorlog. ⁹⁴

In de tijd dat ik regelmatig Rinus en zijn werkterrein bezocht, was het lot van zijn zaak al bezegeld. Koffie drinkend uit grote mokken voerde ik lange gesprekken met hem, gezeten in het kantoortje dat hij hield in een omgebouwde container, met vette onderdelen en gereedschap over de tafels gespreid, volle asbakken gemaakt van doorgezaagde cilinders, en een stinkende oliekachel in het midden. Ik voelde van harte mee met zijn woedende verontwaardiging over het kafkaïaanse gedraai van de lokale autoriteiten, die er alleen op gebrand waren hem het veld te doen ruimen. Overigens stond dat al langere tijd te gebeuren; de pijlen van burgerlijke smetvrees waren al jaren gericht geweest op dit onoorbaar lapje grond, en de apparatsjiks gooiden het volle gewicht van bestemmingsplannen en milieu- decreten in de ongelijke strijd om het bedrijf op te rollen. Bizar, als je bedacht dat er in de verre omtrek geen plaats te vinden was met een zo welig tierende fauna en flora. Het was een sprookjesbos, en zoals het gaat met sprookjes, vroeger of later vallen ze in duigen. Vandaag is er geen spoor meer van over.

Nog zo'n locatie waar ik voor getipt werd lag diep verscholen in de Ardenner bossen van zuidoost België. Hier werd op moderne wijze een bedrijf gevoerd ter ontmanteling en recycling van afgedankte voertuigen, maar de eigenaar had, als hobby, een rage ontwikkeld voor militair en paramilitair spul; trucks, jeeps, landingsboten, brandweerauto's en wat nog meer. Deze stonden verspreid over een groot areaal open veld, onderbroken door droefgeestige perceeltjes donker dennenbos. Dit had er al tientallen jaren gestaan, en de eigenaar, een vriendelijke zestiger, toonde geen enkele aan-drang om met zijn collectie nog iets anders te doen dan deze te laten staan en over te leveren aan de natuur.

Daar trof ik dit tafereel, te wonderlijk om te verzinnen; een eenheid militaire landingsboten, opgesteld als voor een op

handen zijnde aanval; in een weitje honderden kilometers ver van de dichtstbij zijnde kust. ⁹⁵

Nederland is een land van fietsen, iedereen heeft er minstens één en het is een middel ter voortbeweging zo alledaags als schoenen. Ze zijn er in alle soorten en prijzen en in alle staten van aanzien en onderhoud. Aan de onderkant zien we fietsen zo rammelend en gestript dat je betwijfelt of de berijder, meestal een haastige student, zijn college nog zal halen. Eigendom van fietsen is een rekbaar begrip, veel fietsen wisselen bijna dagelijks van eigenaar. Menige fiets wordt achtergelaten door de eigenaar, maar wel met kettingslot aan een brugreling, zodat hij pas verdwijnt als de daartoe ingestelde gemeentedienst deze losknijpt en meeneemt. Een vriend uit Amerika, die een tijdje in Amsterdam verbleef en al deze fietsgekte bezag, vond dat je fietsen in Holland beter *recycles* kon noemen dan *bicycles*.

Overgroeid met een guirlande van clematis is deze kinderfiets een idyllisch voorbeeld van hoe een fiets afgedankt en vergeten kan worden, toch nog gezellig bij het eigen huis. ⁹⁶

Nederland is ook een land van water, met overal rivieren, kanalen en meren. Het mag dus geen verbazing wekken dat die twee, fietsen en water, elkaar vaak treffen. Dreg waar dan ook in Nederlandse wateren en het eerste dat naar boven komt is een fiets. ⁹⁷

Op het strand, en overal langs de zeekust, komt veel afval aanspoelen, en niet zelden is daar allerlei interessants bij. De boei, gestrand ergens op de kust van Noord-Cyprus, voert een hardnekkige strijd tegen verroesting en inbeukende golven, een strijd die weinig goeds belooft. ⁹⁸

Een beschaafde, zelfs creatieve manier van omgaan met zwerfafval langs de kust zag ik eens uit het zand steken aan het strand van Rye, een welvarend en chique stadje aan de Zuid-Engelse kust, waar het *noblesse oblige* kennelijk tot aan het strand reikt. ⁹⁹

STILLEVEN

'Het stilleven werd beschouwd als de laagste vorm van kunst, en zij die het schilderden waren de waterdragers in het leger van de kunst, die alleen voorwerpen schilderden in plaats van mensen en gebeurtenissen. Maar dat was niets dan hypocrisie, want iedereen vond het prachtig, en dat vinden we nog steeds.'

Zo sprak Sister Wendy, de bekende Britse kunst-non, toen ze het had over de 17^e eeuwse Hollandse schilders die het stilleven verhieven tot een erkend genre, met hun ensceneringen van bloemen, fruit, keukengerei en andere ziellose objecten.

Een vreemd begrip, stilleven, ook in het Frans, waar het *nature morte* heet. Dode vissen of vogels, zoals vaak afgebeeld op deze schilderijen, vertegenwoordigen zowel natuur als leven en dood, maar ook beeld menig geschilderd stilleven alleen levenloze dingen uit, zoals boeken, glaswerk enz.

Bovendien, als we die oude geschilderde stillevens wat nauwkeuriger bestuderen, bekruip je al gauw het gevoel dat de scene een opzette is veeleer dan echt en natuurlijk. De kunstenaar lijkt zelfs vaak zijn best te doen om te laten blijken dat de scene een bedenkfel is. Fruit en groente uit alle seizoenen liggen geheel vers bijeen op een prachtig gepolijste tafel en dezelfde onaannemelijkheden zweven rondom de overdadige boeketten die toen werden geschilderd, de bloemen bezaaid met vlinders, libellen en andere insecten uit alle werelddelen getijkt.

Fotografen hebben zich, vanaf het prille begin van het ambacht, ook op ruime schaal verlustigd in het stilleven. Dit tafereel met flessen is een oefening van eigen hand. 100

Een veel aangrijpender stilleven is dit stukje handwerk dat stond in een vitrine van het Grand Bunker Museum aan de kust van Normandië, Frankrijk, dat werd opgericht ter herinnering aan de *Atlantic Wall* verdedigingslinie, ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. 101

In oudere fotografie was het stilleven meestal realistisch, zoals opnamen van een bloem of een vrucht, en opzettes van een ingetogen karakter, bij voorbeeld een pen, een potje inkt en een half beschreven vel papier. Compositie en het omgaan met licht, film en papier waren van overwegend belang. Maar mettertijd werd het verdraaien van de werkelijkheid in het fotografische stilleven net zo gangbaar als in de schilderkunst en nog veel erger. Enerzijds komt dat soort werk tot

stand door het opzetten van gekunstelde taferelen en hersenspinsels, die vervolgens op de gevoelige plaat worden gezet. En daarenboven biedt de nieuwe digitale techniek nog veel ruimere mogelijkheden. De moderne fotograaf heeft onbegrensde mogelijkheden om de realiteit te manipuleren en zijn wildste dromen te verwerkelijken. Hij kan zo veel libellen of bijen op een boeket plakken als hij wil, hij kan Koning Lodewijk de 14^e laten plaatsnemen achter het stuur van een Porsche Carrara Cabrio.

Wars van die stijl van werken is de benadering van de fotograaf *pur sang*; hij probeert schoonheid en spanning te vinden in de onvervalste realiteit van het dagelijks leven, een benadering die ik zelf van harte toejuich.

Een sfeer van door de tijd achterhaalde chic heerst in de leegstaande kamers van een oud landhuis, verlaten door de eigenaars, oude landadel die zich het leven hier niet meer konden permitteren. Een doorloop als deze, verbonden door deuren, staat bekend als een *enfilade*. Elk van de vier kamers heeft een verschillend handgeschilderd behang van grote elegantie. 102

Het behang in deze stijlkamers dekt de gehele wand zonder onderbreking, ook waar kastdeuren zitten. Hier en daar doorboort dan ook een sleutelgat de sierlijke florale motieven. 103

Een stap verwijderd van de kunst (en het gekunstelde karakter) van het westerse stilleven, leeft er in de Japanse cultuur een traditionele en subtiele perceptie voor de esthetiek van allerlei tableaus uit de natuur en het leven. Het staat bekend als *Wabi-Sabi* en is voortgekomen uit de verfijnde en eclectische thee-ceremonie, die vermaarde sociale bezigheid die terugrijpt op het keizerlijke Japan van de 14^e eeuw AD. Met de nodige voorzichtigheid zou men *Wabi-Sabi* kunnen karakteriseren als een gevoeligheid en een bewustwording ten aanzien van de schoonheid van het eenvoudige en vergankelijke. Japanse ingewijden rillen bij de gedachte alleen al dat een buitenstaander, erger nog een buitenlander, *Wabi-Sabi* zou willen duiden. Maar gelukkig had de Amerikaanse auteur en Japan-kenner Leonard Koren de guts om er een klein en ingetogen boekje over te schrijven (*Wabi-Sabi: for Artists, Designers, Poets & Philosophers*), waaruit ik het volgende citeer:

'Wabi-Sabi gaat over de schoonheid van dingen die imperfect zijn, incompleet en niet blijvend. De schoonheid

van het sobere en ingetogene..., van dingen die ongewoon zijn. Wabi-Sabi is het tegenovergestelde van het Westerse ideaal van schoonheid als iets monumentaals, spectaculairs en duurzaam. In de natuur vinden we Wabi-Sabi niet op momenten van volle bloei en weelderigheid, maar juist op de momenten daarvoor of daarna. Het gaat niet over schitterende bloemen, majestueuze bomen of weidse landschappen, maar juist over het kleine en verborgene, het weifelende en voorbijgaande: dingen zo subtiel en terloops dat ze onzichtbaar zijn voor het gewone oog.'

De veer van een jonge gans, qua vorm en patroon even ingetogen als sierlijk, zou een goed voorbeeld van Wabi-Sabi kunnen zijn. 104

En hetzelfde geldt voor dit kleine rondom berijpte stokje dat ik zag liggen tijdens een schaatstocht rond de veenplassen van West-Overijssel; op ijs zo zwart als het alleen kan zijn op deze donkere veenmeren, vers bevroren en maagdelijk. 105

Zeker te ruig voor deze verfijnde Japanse schoonheidsbeleving zijn de afbladderde lagen verf op deze wc-deur, al lange tijd *occupé*. 106

Dit ratjetoe aan oud metaal en zilver loosde een bejaarde tante, bezig haar huis te ontruimen, in een kartonnen doos, die vervolgens mijn familie rondging voor wie dan ook daar iets van zijn gading in vond. 107

Slordig neergekwakt op een boekenplank zou een zwartkijker groot alarm kunnen zien in de ogen van deze verzameling antieke poppen, te koop aangeboden bij het veilinghuis. Wat is er gebeurd met hun bezitter en beschermer dat hij ze zo verweesd achterliet? Had hij genoeg van ze, had hij geld nodig, of is hij soms gestorven? Maar ach, hopelijk zullen ze een nieuw en welkom huis vinden, allemaal nog bij elkaar, om opnieuw de liefvallige oogappels te worden op een sofa in de huiskamer van een trotse en zorgzame eigenaar. 108

VANITAS

Van het leven kun je nooit zeker zijn, van de dood wel. Schoonheid en succes, je kunt er niet op rekenen, maar als je het hebt kun je bijna zeker zijn dat de glans ervan af zal gaan en alles ijdel zal blijken, ijdel in de zin van *vanitas*. Pas later, wanneer het nieuwe en modieuze van de dingen af is, weten we wat van echte waarde was en wat oppervlakkig en zinloos. Aldus is deze ijdelheid een essentieel aspect van ouderdom en verval, van de nabloei waar dit boek over gaat. *Vanitas*, Latijn voor leegte, was in de filosofie en de kunsten altijd symbool voor de futiliteit en vergankelijkheid van het leven. Vanaf de middeleeuwen was de kunst, vooral de grafkunst, zoals de beeltenissen en tekst op zerken en monumenten, vol van deze symboliek. In de geschilderde stillevens van het 16^e en 17^e eeuwse Noordwest-Europa werd *vanitas* een bekend en telkens terugkerend thema.

Bijeen in mijn parodie op deze sombere, vaak ietwat pathetische schilderijen, staan alle voorwerpen die symbolisch zijn voor de vluchtigheid van het leven: schedels, rottend fruit, uitgebrande kaarsen, klokken en zandlopers, zeepbellen en al die andere dingen die het einde inluiden. 109

De vroegere perceptie van *vanitas*, het jammeren over vergankelijkheid en de dood, zinloos als het is, maakt nu plaats voor een andere invulling; de excessieve hoogmoedigheid die mensen hebben wat betreft hun prestaties, bezittingen of schoonheid. Een goed woord er voor is *vainglory*, in het Nederlands hovaardigheid. En de wereld loopt ervan over. Neem de begraafplaatsen van de grotere Italiaanse steden, waar, meer dan in welk land dan ook, grafzerken en tomben van prachtig en aangrijpend beeldhouwwerk te vinden zijn. Maar waar ook oude en welgestelde families tegen elkaar lijken op te bieden met indrukwekkende grafmonumenten en de één de ander lijkt te willen overtreffen wat afmeting en weelderigheid betreft.

Hier een voorbeeld, een monumentaal familiegraf op een Italiaanse kerkhof, dat niets minder uitbeeldt dan het laatste avondmaal. Christus en zijn twaalf discipelen, in meer dan levensgrote bronzen sculpturen, rond een enorme tafel, ook in massief brons! 111

Dit soort hovaardigheid manifesteert zich in veel soorten menselijke ambitie. Rijkdom, het bezit van een overdaad aan van alles, en het pronken daarmee, is een voor de hand liggend voorbeeld. Maar bezit en rijkdom roepen ook zorgen

op, het moet behouden blijven en veilig gesteld worden. In het verleden, meer dan tegenwoordig, was het veiligstellen van bezittingen zoals baar geld, aandelen, goud en juwelen, een zuiver fysiek probleem.

Alhoewel het betreden van kluizen voor dat veiligstellen nooit mijn voorland was, had ik toch eens een kans daarin binnen te treden, en wel terwijl renovatie werkzaamheden gaande waren in een belangrijk oud bankgebouw in Amsterdam. Hier een inkijk in zo'n *inner sanctum*, waar rijkdommen eertijds opgeslagen werden in kelders met gewapende muren van één meter dik, en achter massieve stalen deuren van een halve meter dik, zoals te zien op de foto. En dat niet alleen voor het buitenhouden van rovers, alsook om bommen en oorlogsgeweld te weerstaan. 110

Als het gaat om rijkdommen die voor jaren op deze manier worden weggestopt, moet ik altijd denken aan een uitspraak van een wijze man waarvan ik de naam vergeten ben: 'je bezit slechts dat wat je gebruikt.'

Luxe en degelijkheid moeten afstralen van de architectuur van dit casino in aanbouw, aan de noordkust van Cyprus. Maar het werk staat stil, en de eerste sporen van verloedering en vandalisme zijn al zichtbaar. Ook weer zo'n voorbeeld van ijdele ambities, gekoesterd door opportunistische projectontwikkelaars. 112

Oorlog is een ander domein dat de hovaardigheid van de mens naar boven brengt. Niet terwijl een oorlog gaande is, niet terwijl soldaten vechten en slachtoffers vallen. Het is voor- en achteraf, als we het aanstichten van oorlog en de afloop ervan in ogenschouw nemen, dat we ons bewust worden van de aanmatiging van de aanstichters.

De Franse Kanaalkust is er één die ons bij uitstek bewust maakt van de ultieme onzinnigheid van oorlogsvoering. Neem bij voorbeeld de kolossale betonnen bunkers die daar zijn blijven staan, scheef hangend in het zand, als gedoemde scheepswrakken. 113

Een ander overblijfsel langs diezelfde kust heeft een bijna mystieke uitdrukingskracht. Alsof de betonrestanten op de achtergrond een onheilskreet slaken om de waanzin die hier eens woedde. 114

Meinsdorf is een nu verlaten militaire nederzetting dicht bij Rosslau in Oost-Duitsland. Dit enorme complex van kazernes, 1200 hectare groot, werd gebouwd in de jaren 1930, en er hoeft geen twijfel te bestaan over de doelstellingen van de toenmalige Duitse machthebbers. Toen de Tweede Wereld-

oorlog ten einde kwam, nam de Russische triomfator dankbaar het complex over, als één van de bastions van haar eigen militaire strategie, die bizarre Koude Oorlog die nog 45 jaar daarna voortduurde. Het stond er allemaal nog toen ik in 2001 op deze plaats stuitte, 12 jaar nadat de soldaten voor goed afmarcheerden; *unheimisch* zag het er uit, om een toepasselijk Duits woord te gebruiken, vol treurige souvenirs, zoals de fletse Sovjet Ster op de binnenplaats van één der kazernes. 115

Een veel bloedstollender herinnering aan die oorlog is dit neergehaalde hekwerk achter een barak in Buchenwald. Dit voormalige Nazi-Duitse concentratiekamp bij Weimar is nu een gedenkplaats voor hen die hier op wrede manier gevangen werden gehouden en vermoord in de Tweede Wereldoorlog. De posten die hier liggen droegen eens het hek waarachter de gevangenen stonden, bevreesd voor de toekomst, starend naar de velden en de bossen daar buiten, dromend van het leven en het verleden waar ze uitgerukt werden.

116

Wandel langs landweggetjes en door kleine dorpen in Frankrijk, België en veel andere Europese landen waar het katholicisme eeuwenlang een tweede natuur was en je zal regelmatig stuiten op kapelletjes en reliekschrijnen gewijd aan Jezus, de maagd Maria of één of andere heilige. Velen zijn nu verwaarloosd en verworden, en vooral op het platteland is het schokkend om te zien hoe vaak ze gestolen of gevangendaliseerd zijn. Dit illustreert niet alleen een verlies aan respect voor het geloof, maar wat misschien nog erger is, de destructieve verachting van mensen voor het hele verleden.

117

Ook zo droevig stemmend is dit interieur van een straatkapelletje, gewijd aan Sint Rochus en aangetroffen vlak buiten een klein slaperig gehuchtje diep in de Ardennen. Triest om deze schrijn in zo'n verlopen staat aan te treffen; maar eigenlijk ook op pijnlijke wijze passend bij deze heilige, wiens leven wellicht tragischer en wanhopiger was dan van enig andere heilige. 118

EPILOOG

Sinds ik ooit begon de wereld om mij heen bewuster te ervaren, ben ik altijd geboeid geweest door het oude en versletene. Als ik me afvraag waarom, zijn er veel verklaringen die in mij opkomen. Komt het door de wijsheid die ervan uitgaat, de balans, het voleindigde? Of is het omdat ouderdom de uiteindelijke conditie is waar we allemaal op afstevenden, of beter gezegd, die we allemaal hopen te bereiken in een staat van gratie? Of is het omdat echte schoonheid en volkomenheid pas bevestigd worden op de langere duur, met de jaren, als de vluchtigheid van mondain succes en bloei voorbij is?

De laatste foto van dit boek geeft ook uitdrukking aan deze instelling; het gespist zijn op mooie dingen uit het verleden verleidt me er regelmatig toe rond te neuzen bij uitdragers, op rommelbeurzen en in veilinghuizen. Het meeste dat ik koop is onbruikbaar en belandt op zolder of verdwijnt in een kast, zonder dat er verder naar omgekeken wordt. Maar soms blijken er onder die aankopen juweeltjes te zitten. Zoals eens, toen ik bij een veiling een schoenendoos vol oude foto's in handen kreeg, grote zwart-wit dia's op glas, begin 1900 genomen door een fervente amateur in België en Noord-Frankrijk. Het serene schouwspel hier afgebeeld, langs het kanaal in Herstal, België, is één voorbeeld gekozen uit een collectie, die bij menigeen nostalgie zal opwekken naar de rust waarmee onze voorouders leefden, of althans leken te leven, zo'n 100 jaar geleden.

Ik zou willen dat ik even terug kon gaan naar toen en plaats kon nemen achter die grote houten balgcamera daar opgesteld; om deze foto te schieten van het zo elegante kereltje dat hier het paard langs het trekpad leidt.

OVER DIRK WIERSMA

Dirk Wiersma is van oorsprong geoloog en in dat vak was hij geruime tijd werkzaam. Daarnaast is hij altijd actief geweest als fotograaf en nadat hij in 1993 het diploma behaalde aan de fotovakschool te Apeldoorn werd fotografie zijn tweede beroep. Voor een deel is zijn fotografie gericht op de natuurwetenschappen, vooral op geologie en dat werk wordt op ruime schaal geplaatst in leerboeken en vakliteratuur.

Het meest bekend werd hij door de uitgave, in 2002, van het boek *Mineraal en Steen Ontsloten*, ISBN 978-90-6611-428-9 (Engelse titel *Exposures of Mineral and Rock*). De foto's in dit boek hebben het hele terrein van de geologie tot onderwerp, van weidse landschappen tot opnamen van enkele millimeters doorsnee en het accent daarin ligt geheel op de visuele schoonheid. In 2004 verschenen nog twee edities van dit boek bij Springer Verlag.

Wiersma's fotografie bestrijkt overigens een breder scala aan onderwerpen dan alleen het bovengenoemde. Zo bijvoorbeeld het onderwerp van dit boek: *Impressies van het Vergankelijke*. Zijn vrije werk krijgt ook regelmatig plaats in boeken, tijdschriften en andere media en wordt daarnaast tentoongesteld in galleries en musea. Voor meer informatie zie zijn website www.pantafos.com

Dirk Wiersma is aangesloten bij de Nederlandse vakvereniging voor beroepsfotografen GKf.

Zijn wetenschappelijk gerichte werk is in stock bij het Engelse agentschap SPL, zie www.sciencephoto.com

Dit boek heeft een thema tot onderwerp dat de fotograaf Dirk Wiersma al sinds lang fascineert: de schoonheid en het verhaal inherent aan ouderdom en slijtage. In 130 foto's, verdeeld over tien hoofdstukken en in tekst van zijn eigen hand, zet Wiersma de lezer aan tot het herkennen van de waarde en waardigheid die blijft in situaties en voorwerpen die hun dagen van glorie en doelmatigheid voorbij zijn. Hij onthult de schoonheid die verborgen ligt in wat achtergelaten is en vergeten, weg van de orde en routine van alledag; in de natuur, de stenen, het landschap; in leven en dood; in klassieke ruïnes; in verlaten fabrieken, huizen en andere gebouwen; op autokerkhoven en bij afvalverwerkers. De laatste hoofdstukken zijn gewijd aan thema's die nauw verwant zijn met dit alles: het stilleven en de vanitas.